

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Σχολή Ανθρωπιστικών σπουδών

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα Σπουδών: «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική
Ιστορία»

Διπλωματική εργασία:

**«Η τραυματική εμπειρία των Ελλήνων Εβραίων και η
αποτύπωσή της στην ιστοριογραφία και στη λογοτεχνία
(1945-2000)»**

Άλκηστις Σιδερή

Αριθμός Μητρώου: 524598

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Δέσποινα Ζώτου-Παπαδημητρίου

Στρασβούργο, Ιανουάριος 2025

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Άλκηστης Σιδερί, που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Σχολή Ανθρωπιστικών σπουδών

Μεταπτυχιακό πρόγραμμα Σπουδών: «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική
Ιστορία»

**«Η τραυματική εμπειρία των Ελλήνων Εβραίων και η
αποτύπωσή της στην ιστοριογραφία και στη
λογοτεχνία(1945-2000)»**

Άλκηστις Σιδερή

Αριθμός Μητρώου: 524598

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Δέσποινα Ζώτου-Παπαδημητρίου

Στρασβούργο, Ιανουάριος 2025

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου Δέσποινα Ζώτου-Παπαδημητρίου, για όλη την καθοδήγησή της και τις συμβουλές της καθ' όλη τη διάρκεια συγγραφής της διπλωματικής μου εργασίας, καθώς και για την υπομονή της, για το ήθος της, την κατανόηση, την άμεση ανταπόκριση, αλλά και την απεριόριστη ευγένειά της. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τα μέλη της τριμελούς επιτροπής, τον σύμβουλο καθηγητή μου Ανδρέα Κ. Μπουρούτη και την κυρία Δήμητρα Βασιλειάδου. Η παρούσα εργασία αφιερώνεται στο σύζυγό μου Βασίλη και στην νεοαφιχθείσα κόρη μου Σοφία, καθώς υπήρξαν η κινητήριος δύναμή μου κατά τη διάρκεια εκπόνησης της. Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς όλους εκείνους τους ανθρώπους που πίστεψαν σε εμένα και να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε όλους τους συμμετέχοντες καθηγητές του Μεταπτυχιακού Προγράμματος που παρακολούθησα τα τελευταία τρία χρόνια.

Άλκηστις Σιδερή

Στρασβούργο, Ιανουάριος 2025

Περιεχόμενα

Περίληψη	8
Abstract	9
Εισαγωγή	10
Κεφάλαιο 1°	12
Η ορολογία της εβραϊκής εξόντωσης και η τραυματική εμπειρία	12
1.1 Οι υπάρχοντες όροι για την περιγραφή της εξόντωσης των Εβραίων	12
Γενοκτονία	12
Hurban	13
Ολοκαύτωμα	14
Shoah	15
Λοιπές ονομασίες	16
1.2 Το τραύμα και η μνήμη του	17
1.2.1 Ιστορικό τραύμα	17
1.2.2 Συλλογικό τραύμα και συλλογική μνήμη	19
1.2.3 Μεταμνήμη και διαγενεακό τραύμα	22
Κεφάλαιο 2°	25
Το ελληνικό Ολοκαύτωμα και η ένταξη στην εθνική μνήμη	25
2.1 Οι Εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα μέχρι και πριν τον πόλεμο - η περίπτωση της Θεσσαλονίκης	25
2.2 Η εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο	29
2.3 Οι εβραϊκές κοινότητες μετά τον πόλεμο-το δράμα της επιστροφής	32
2.4 Προβλήματα ένταξης του ελληνικού Ολοκαυτώματος στη συλλογική εθνική μνήμη- Η περίοδος σιωπής σε Ευρώπη και Ελλάδα	35
Κεφάλαιο 3°	42
Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων στην ελληνική ιστοριογραφία (1945-2000)	42
Μαρτυρίες, βιβλία και ιστοριογραφία για το Ολοκαύτωμα	42
3.1 Οι δεκαετίες του '40 και του '50	42
3.2 Η δεκαετία του '60	46
3.3 Η δεκαετία του '70	48
3.4 Η δεκαετία του '80	50
3.5 Η δεκαετία του 1990 έως το 2000	51
Κεφάλαιο 4°	56

Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων στην ελληνική λογοτεχνία (1945-2000) .	56
Διηγήματα, πεζογραφήματα και μυθιστορήματα	56
4.1 Οι δεκαετίες του '40 και του '50.....	56
4.2 Η δεκαετία του '60	60
4.3 Η δεκαετία του '70.....	63
4.4 Η δεκαετία του '80.....	66
4.5 Η δεκαετία του 1990 έως το 2000.....	67
4.6 Το Ολοκαύτωμα στην ποίηση.....	69
Συμπεράσματα	75
Βιβλιογραφία	80

«Δες πώς ένα και μόνο κερí μπορεί να αψηφήσει και να οριοθετήσει το σκοτάδι..»

Άννα Φρανκ (1929-1945)

Περίληψη

Το Ολοκαύτωμα το οποίο πραγματοποιήθηκε από τη ναζιστική Γερμανία από το 1933 έως το 1945, περιλάμβανε τη συστηματική εξόντωση των Εβραίων με αποτέλεσμα τον θάνατο 6 εκατομμυρίων ατόμων. Η «Τελική Λύση» έπληξε και την Ελλάδα, όπου το ποσοστό εξόντωσης των Ελλήνων Εβραίων έφτασε το 86%, με την εβραϊκή εξόντωση της Θεσσαλονίκης να υποστεί τη μεγαλύτερη εξόντωση (96%). Η παρούσα εργασία εξετάζει την τραυματική εμπειρία των Ελλήνων Εβραίων και την αποτύπωσή της στην ελληνική ιστοριογραφία και λογοτεχνία από το 1945 έως το 2000. Αναλύονται οι όροι που περιγράφουν το Ολοκαύτωμα, η έννοια του ιστορικού τραύματος και της συλλογικής μνήμης, το διαγενεακό τραύμα, καθώς και η περίοδος σιωπής γύρω από το γεγονός στην Ελλάδα πρωτίστως αλλά και γενικότερα στην υπόλοιπη Ευρώπη. Εξετάζεται η ιστοριογραφία και η λογοτεχνία των επόμενων δεκαετιών, εστιάζοντας στις μαρτυρίες, στα βιβλία και στην ποίηση που καταγράφουν την εβραϊκή γενοκτονία.

Λέξεις-Κλειδιά

Ναζισμός, Τελική λύση, Ολοκαύτωμα, Ελληνοεβραίοι, Τραύμα, Θεσσαλονίκη, Σιωπή, Ιστοριογραφία, Λογοτεχνία

Abstract

The Holocaust, which was carried out by Nazi Germany from 1933 to 1945, involved the systematic extermination of Jews resulting in the deaths of 6 million people. The "Final Solution" also hit Greece, where the extermination rate of Greek Jews reached 86%, with the Jewish extermination of Thessaloniki suffering the greatest extermination (96%). This paper examines the traumatic experience of Greek Jews and its imprint on Greek historiography and literature from 1945 to 2000. The terms describing the Holocaust, the concept of historical trauma and collective memory, intergenerational trauma, as well as the period of silence surrounding the event in Greece primarily, but also in the rest of Europe in general, are analyzed. It examines the historiography and literature of the following decades, focusing on the testimonies, books and poetry that record the Jewish genocide.

Keywords

Nazism, Final Solution, Holocaust, Greek Jews, Trauma, Thessaloniki, Silence, Historiography, Literature

Εισαγωγή

Τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος συνιστούν τη συστηματική και προσχεδιασμένη δίωξη και τελική εξόντωση των Εβραίων από τη Ναζιστική Γερμανία, η οποία διήρκησε και κορυφώθηκε από το 1933 έως το 1945. Το Ναζιστικό καθεστώς στηριζόμενο σε ρατσιστικά κριτήρια και στον αντισημιτισμό, οδήγησε στον θάνατο 6 εκατομμύρια Εβραίους εξασκώντας βίαιες και ακραίες πρακτικές, έχοντας συγκεντρώσει τα θύματα νωρίτερα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Τα γνωστότερα στρατόπεδα θανάτου ήταν, του Άουσβιτς-Μπιρκενάου, της Τρεμπλίνκα και του Γκέτο της Βαρσοβίας. Η εβραϊκή γενοκτονία πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια του Ναζιστικού σχεδίου της «Τελικής Λύσης του εβραϊκού ζητήματος», η οποία πραγματοποιήθηκε από το 1941 έως το 1945. Τα αντιφυλετικά μέτρα των Γερμανών έπληξαν και τους Εβραίους της Ελλάδας κατά την περίοδο της Γερμανικής Κατοχής, με το ποσοστό εξόντωσής τους να φτάνει το 86%. Πολλές εβραϊκές κοινότητες που είχαν μακροχρόνια παρουσία στον ελληνικό χώρο, αποδεκατίστηκαν, με κυριότερο παράδειγμα την εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, την πολυπληθέστερη εβραϊκή κοινότητα έως το 1945, της οποίας το ποσοστό εξόντωσής έφτασε το 96%. Σκοπός της παρούσας εργασίας η οποία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Μεταπτυχιακού Προγράμματος του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (ΕΑΠ), ΣΕΙ «Νεότερη και Σύγχρονη Ελληνική Ιστορία», είναι η ανάλυση της τραυματικής εμπειρίας των Ελλήνων Εβραίων και το πώς αυτή αποτυπώθηκε στην ελληνική ιστοριογραφία και στη νεοελληνική λογοτεχνία την περίοδο από το 1945 έως το 2000.

Στο πρώτο κεφάλαιο θα επισημανθούν οι κυριότεροι υπάρχοντες όροι περιγραφής της εβραϊκής εξόντωσης η οποία συντελέστηκε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και η έννοια της τραυματικής εμπειρίας. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται ανάλυση όλων των όρων αυτών, ενώ γίνεται ιδιαίτερη μνεία στους επικρατέστερους όρους, «Ολοκαύτωμα» και «Σοά» (Shoah). Στη συνέχεια, θα αναλυθεί η έννοια του ιστορικού τραύματος και η σημασία της καταγραφής του από τον Τομέα της Ιστορίας, η έννοια της συλλογικής μνήμης και του συλλογικού τραύματος, αλλά και το διαγενεακό τραύμα. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται αρχικά μια αναδρομή στην παρουσία και στην προπολεμική ζωή των εβραϊκών κοινοτήτων, συνεχίζοντας με την εξόντωση των Ελληνοεβραίων, αλλά και με την τροπή της ζωής τους μεταπολεμικά, λόγω των προβλημάτων που αντιμετώπισαν. Στο τέλος, γίνεται μια εκτενής αναφορά

στην περίοδο σιωπής γύρω από το θέμα του Ολοκαυτώματος, η οποία έπληξε όλη την Ευρώπη για περίπου τριάντα χρόνια συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, στην οποία η σιωπή αυτή διήρκησε λίγο περισσότερο. Σε αυτό το κεφάλαιο, αναλύονται διεξοδικά οι αιτίες της σιωπής αυτής και τα προβλήματα ένταξης του ελληνικού Ολοκαυτώματος στην εθνική συλλογική μνήμη.

Στο τρίτο κεφάλαιο, ακολουθώντας τον διαχωρισμό της Οντέτ Βαρόν-Βασάρ, αναλύω τη δεκαετία του '40 και του '50, στη συνέχεια τη δεκαετία του '60, τη δεκαετία του '70, τη δεκαετία του '80 και τέλος ολόκληρη τη δεκαετία του 1990 μέχρι το 2000. Θέμα του τρίτου κεφαλαίου είναι η ιστοριογραφική πορεία καταγραφής του Ολοκαυτώματος από το 1945 έως το 2000, αλλά και η πορεία έκδοσης βιβλίων και μαρτυριών με αντικείμενο την εβραϊκή γενοκτονία, οι οποίες πυκνώνουν από το 1990 και μετά. Το τέταρτο κεφάλαιο αφορά την αποτύπωση του Ολοκαυτώματος στην νεοελληνική λογοτεχνία. Στο κεφάλαιο αυτό, ακολουθείται ο άνω διαχωρισμός των δεκαετιών και αναλύονται διηγήματα, μυθιστορήματα και πεζογραφήματα Ελλήνων λογοτεχνών των οποίων το θέμα συνιστά η εξόντωση των Ελληνοεβραίων, ενώ γίνεται και αναφορά στις όψεις των Εβραίων σε αυτές τις λογοτεχνικές αναπαραστάσεις. Στο τέλος, γίνεται ξεχωριστή αναφορά στην αναπαράσταση του Ολοκαυτώματος μέσα από την ποίηση και ανάλυση κάποιων συμβολισμών των ποιημάτων, ενώ η εργασία ολοκληρώνεται με ορισμένα συμπεράσματα. Για τη συγγραφή της εργασίας χρησιμοποιήθηκαν ως πηγές, βιβλία ακαδημαϊκών, ιστορικών και φιλολόγων, βιβλία με μαρτυρίες Εβραίων επιζώντων, διδακτορικές διατριβές, μεταπτυχιακές εργασίες, βιβλία λογοτεχνών, ποιήματα, άρθρα και αφιερώματα ιστορικών, φιλολόγων, διδακτόρων και λογοτεχνών από εφημερίδες και περιοδικά, καθώς και άρθρα από το διαδίκτυο.

Κεφάλαιο 1°

Η ορολογία της εβραϊκής εξόντωσης και η τραυματική εμπειρία

1.1 Οι υπάρχοντες όροι για την περιγραφή της εξόντωσης των Εβραίων

Γενοκτονία

Στο ρου της ανθρώπινης ιστορίας λίγες τραγωδίες μπορούν να συναγωνιστούν το μέγεθος της καταστροφής και τον ηθικό κατακερματισμό που άφησε πίσω του το Ολοκαύτωμα, δηλαδή της συστηματικής και χορηγούμενης από το ίδιο το κράτος δολοφονίας έξι εκατομμυρίων Εβραίων ανδρών, γυναικών και παιδιών αλλά και εκατομμυρίων άλλων ανθρώπων από τη Ναζιστική Γερμανία και τους συνεργάτες της κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, καταστρέφοντας αναρίθμητες εβραϊκές κοινότητες που είχαν εδραιώσει την παρουσία τους στην Ευρώπη για αιώνες. Για τους αντισημίτες Ναζί που συναντήθηκαν στη Διάσκεψη Wannsee στο Βερολίνο στις 20 Ιανουαρίου 1942 αυτή η μαζική δολοφονία θα ήταν η «Τελική Λύση» στο λεγόμενο εβραϊκό ζήτημα (Britannica.com).

Αρχικά για να χαρακτηριστεί η μαζική δολοφονία της εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας, ήταν απαραίτητο να επινοηθεί μια άλλη λέξη πέρα από πογκρόμ (Nysenholc,A.,2021).Η σκόπιμη και συστηματική καταστροφή μιας ομάδας ανθρώπων λόγω της εθνικότητας, της θρησκείας ή της φυλής τους ονομάστηκε «γενοκτονία» από τον Ραφαέλ Λέμκιν έναν νομικό πολωνικής καταγωγής που υπηρέτησε ως σύμβουλος στο Υπουργείο Πολέμου των ΗΠΑ κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η γενοκτονία έγινε έγκλημα που καταδικάστηκε σύμφωνα με το Διεθνές Δίκαιο από τη Γενική Συνέλευση Ηνωμένων Εθνών το 1946 (Britannica.com). Η έννοια της λέξης «γενοκτονία», προήλθε από το ελληνικό ουσιαστικό γένος και το λατινικό ρήμα *caedere* που σημαίνει σκοτώνω (κτείνω στα αρχαία ελληνικά). Σκοτώνω δηλαδή κάποιον εκτός της γλώσσας μου και του γένους μου, δηλώνοντας τοιουτοτρόπως μια βαρβαρότητα που ξεπερνάει

τη λογική. Οι ηγέτες των Ναζί καταδικάστηκαν στην Δίκη της Νυρεμβέργης για ένα από τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Για μεγάλο χρονικό διάστημα ο όρος γενοκτονία με την αυστηρή έννοια του όρου, επαρκούσε για να υπαινιχθεί το γεγονός της εξόντωσης αφού είχε εξαρχής δημιουργηθεί για να περιγράψει αυτό το πρωτοφανούς κλίμακας έγκλημα. Ωστόσο, ο όρος σταδιακά ευτελίστηκε και έπαψε να αποτελεί αναφορά αποκλειστική της εβραϊκής εξόντωσης, λόγω της ανάδειξης και άλλων γενοκτονιών στην ιστορία. Μερικά παραδείγματα είναι η εξόντωση των Χριστιανών Αρμενίων από τους Τούρκους, μία γενοκτονία που δεν έχει πλήρως αναγνωριστεί, εκείνη της Καμπότζης όπου μια ολόκληρη κοινωνική τάξη εξαλείφθηκε από τους Ερυθρούς Χμερ, εκείνη της Ρουάντα όπου οι Χούτου εξολόθρευσαν αγρίως τους Τούτσι, της Ουκρανίας που υπονοείται ότι υποκινήθηκε από τον Στάλιν και ονομάστηκε Γολοντομόρ, καθώς και τη σχεδόν ολοκληρωτική γενοκτονία των Χερέρο και Νάμα στη γερμανική Νοτιοδυτική Αφρική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η τελευταία μάλιστα θεωρείται ως η πρώτη γενοκτονία ιστορικά παγκοσμίως (Nysenholc,A.,2021). Τέλος, ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο, όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη γενοκτονία στην ιστορία για να περιγράψουμε τον εβραϊκό εκτοπισμό, θα πρέπει να υπάρξει επιμέρους επεξήγηση ώστε να συγκεκριμενοποιήσουμε για το ποια γενοκτονία μιλάμε, δηλαδή, πρόκειται για την γενοκτονία των Εβραίων από τους Ναζί. Μερικοί ωστόσο υποστηρίζουν ότι δεν μπορεί να χρησιμοποιείται η λέξη γενοκτονία για να περιγραφεί αυτό το γεγονός, τονίζοντας τη μοναδικότητά του, θεωρώντας ότι οι όροι Ολοκαύτωμα ή Shoah αναδεικνύουν περισσότερο την ιδιαιτερότητά και τη μοναδικότητά του στην ιστορία (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,293).

Hurban

Στα χρόνια που ακολούθησαν τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οι Εβραίοι ομιλούντες τα Γίντις όπως επίσης και οι επιζώντες Εβραίοι των ναζιστικών στρατοπέδων αποκάλεσαν την θανάτωση των Εβραίων «Hurban»(חורבן) ,δηλαδή, «Καταστροφή», «Εξόντωση». Η ίδια λέξη είχε χρησιμοποιηθεί όταν καταστράφηκε από τους Βαβυλώνιους ο Πρώτος Ναός της Ιερουσαλήμ το 586 π.Χ., όπως επίσης και ο δεύτερος ναός από τους Ρωμαίους το 70 μ. Χ (Britannica.com). Επίσης ο όρος χρησιμοποιήθηκε

για να περιγράψει την καταστροφή της Πόλης και της Γης του Ισραήλ αλλά και την εξορία του εβραϊκού λαού. Η εβραϊκή λογοτεχνία χρησιμοποίησε τη λέξη «Hurban» σε όλη την ιστορία για να περιγράψει την περιοδική καταστροφή των εβραϊκών κοινοτήτων από πογκρόμ, διώξεις, κυβερνητικά διατάγματα και εξορία (Hacohen,H., Malachi,2023).

Ολοκαύτωμα

Το Ολοκαύτωμα (1978), μία τηλεοπτική σειρά τεσσάρων μερών του Μάρβιν Τσόμσκι, ήταν ένα σημείο καμπής στη συλλογική συνειδητοποίηση της τραγωδίας που υπέστη ο εβραϊκός λαός κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Το έργο ακολουθεί τη μοίρα μιας κατατρεγμένης και διασκορπισμένης οικογένειας των Weiss μέχρι το μαρτύριο κάθε μέλους της. Εξ αρχής η ταινία επέβαλε τον τίτλο της για να προσδιορίσει αυτή την ιστορική καταστροφή του 20^{ου} αιώνα, την κατάρρευση του πολιτισμού που θεωρήθηκε ανείπωτη (Nysenholc,A.,2021). Το Ολοκαύτωμα, αποτελεί τον ευρύ και πιο γνωστό όρο που έχει επικρατήσει μέχρι και σήμερα για να περιγράψει την εξόντωση των Εβραίων από τη Ναζιστική Γερμανία. Ο όρος Ολοκαύτωμα προέρχεται από την ελληνική λέξη *ολόκανστον* που πρακτικά αποτελεί μετάφραση της εβραϊκής λέξεως *olah* , η οποία σημαίνει πύρινη θυσία, η οποία προσφέρεται ολόκληρη στο Θεό (Britannica.com).

Η λέξη υποδήλωνε τη θυσία στον βωμό ενός ναού, βοοειδών ή προβάτων των οποίων το θυμίαμα ανέβαινε στους ειδωλοποιημένους Θεούς της Αρχαίας Μυθολογίας. Το «Ολοκαύτωμα» στο έπος του Weiss στη μαγεία της μικρής οθόνης στα τέλη της δεκαετίας του '70, προκάλεσε ένα αμάλγαμα αυτής της αρχαίας ιερατικής λειτουργίας και της ιεροσυλίας των ναζιστικών στρατοπέδων όπου οι Εβραίοι εξαϋλώνονταν από τις φωτιές των κρεματορίων, έχοντας οδηγηθεί σαν πρόβατα σε σφαγή (Nysenholc,A.,2021). Η ευρεία χρήση αυτής της λέξεως οφείλεται στο γεγονός ότι στα στρατόπεδα εξόντωσης κατά την διάρκεια της τελικής εκδήλωσης του προγράμματος δολοφονίας, ολόκληρα τα σώματα των θυμάτων ρίχνονταν στα κρεματόρια ή σε ανοιχτές πυρκαγιές (Britannica.com). Επιπλέον, αυτή η εμβληματική μεταφορά μπορεί να παραπέμψει και στη Γένεση και τη θυσία του Ισαάκ από τον Αβραάμ ως απόδειξη της πίστεως του τελευταίου στο Θεό (Nysenholc,A.,2021). Ο όρος αυτός

χρησιμοποιείτο σποραδικά τη δεκαετία του '70, όμως καθιερώθηκε στην Ελλάδα τη δεκαετία του '80 ως αποκλειστικός όρος περιγραφής του γεγονότος και μετά από τη γενικότερη αφύπνιση του κόσμου πάνω στην εβραϊκή εξόντωση. Η λέξη Ολοκαύτωμα είχε ανασυρθεί από την αμερικανική βιβλιογραφία και είχε επικρατήσει και στα μέσα ενημέρωσης μετά την επιτυχία της ταινίας του Τσόμσκι στις ΗΠΑ και τη Γερμανία.

Ωστόσο, ο όρος Ολοκαύτωμα εμπεριέχει και έναν μυστικιστικό, θρησκευτικό χαρακτήρα και συμβολισμό, μια θυσία οικειοθελή, μια πύρινη θυσία για υψηλά ιδανικά. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν το Ολοκαύτωμα της μονής του Αρκαδίου με σκοπό την ελευθερία. Αυτό έρχεται σε αντιδιαστολή με την εβραϊκή εξόντωση καθώς η θυσία δεν ήταν οικειοθελής αλλά υπεβλήθη από τους Ναζί, καθώς οι κρατούμενοι φυλακίστηκαν παρά τη θέλησή τους στα στρατόπεδα χωρίς να έχουν επιλογή. Η ιστορικός Οντέτ Βαρόν Βασάρ συγκεκριμένα, θεωρεί τον όρο Ολοκαύτωμα ανακριβή και «ατυχή» καθώς δεν περιγράφει επακριβώς το γεγονός, προτιμώντας αντ' αυτού τον όρο «γενοκτονία» (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,291).

Shoah

Στο Ισραήλ και τη Γαλλία ο προτιμώμενος όρος για να περιγράψει το γεγονός είναι η λέξη Shoah (שואה), μια εβραϊκή βιβλική λέξη που σημαίνει «καταστροφή», μία λέξη άγνωστη, αμετάφραστη ως τότε στην ευρωπαϊκή κοινωνία. Για την επικράτηση του όρου Shoah, συνετέλεσε σε μεγάλο βαθμό το ομώνυμο ντοκιμαντέρ του Γάλλου σκηνοθέτη Claude Lanzmann, διάρκειας εννέα και μισής ώρας, το οποίο προβλήθηκε το 1985, προβάλλοντας μαρτυρίες από επιζώντες των ναζιστικών στρατοπέδων, Άουσβιτς- Μπίρκεναου, της Τρεμπλίνκα και του Γκέτο της Βαρσοβίας. Ο όρος Shoah χρησιμοποιείται επίσης από ανθρώπους που ομιλούν την εβραϊκή γλώσσα, από όσους επιθυμούν να είναι πιο συγκεκριμένοι σχετικά με την εβραϊκή εμπειρία, ή από ανθρώπους που αισθάνονται άβολα με τη θρησκευτική έννοια του όρου Ολοκαύτωμα.

Ο όρος Shoah υπογραμμίζει αποκλειστικά την εξόντωση των Εβραίων από τους Ναζί χωρίς όμως να περιλαμβάνει όλο το σύνολο των θυμάτων της Ναζιστικής Γερμανίας. Στα θύματα των Ναζί συμπεριλαμβάνονταν Γερμανοί που θεωρούνταν πνευματικά, συναισθηματικά ή σωματικά ακατάλληλοι και δολοφονήθηκαν μέσω του προγράμματος «ευθανασίας»T4, καθώς επίσης και οι Ρομά, οι Σίντι, -οι οποίοι είναι

υποτιμητικά γνωστοί ως Τσιγγάνοι-, ομοφυλόφιλοι και Μάρτυρες του Ιεχωβά (Britannica.com). Φαίνεται κατάλληλο να χρησιμοποιείται μία εβραϊκή λέξη για να προσδιοριστεί η εξόντωση των Ισραηλιτών δημιουργώντας θα λέγαμε μία μιμητική αρμονία ή ονοματοποιία. Η λέξη Shoah αν και άγνωστη, χαρακτηρίστηκε για τη μοναδικότητά της και γρήγορα εντυπώθηκε στη συλλογική συνείδηση ιδιαίτερα στον μυθιστορηματικό κόσμο αν και η πλειοψηφία δεν είχε παρακολουθήσει το ντοκιμαντέρ. Απηχούσε τον μοναδικό χαρακτήρα αυτής της μεγάλης κλίμακας σφαγής ,που κατέστη δυνατή όσο ποτέ άλλοτε από τη συστηματική συνεργασία μεταξύ της γραφειοκρατίας και της βιομηχανίας ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος ιδιαίτερα φανατικού στην ιδεολογία του (Nysenholc,A.,2021).

Ωστόσο, η λέξη Shoah καθώς εβραϊκής προελεύσεως, θεωρείται ότι δίνει έναν αποκλειστικά εβραϊκό χαρακτήρα στην εξόντωση, άρα και μία περιχαράκωση στην εθνική μνήμη και συγκεκριμένα στη συλλογική μνήμη της εβραϊκής κοινωνίας. Όμως, η εβραϊκή εξόντωσή συντελέστηκε στην Ευρώπη, επομένως δεν μπορεί να μην αποτελεί μέρος και της συλλογικής μνήμης των ευρωπαϊκών κοινωνιών, αντιθέτως, θα πρέπει να έχει οικουμενικό χαρακτήρα. Επιπλέον, η αναγνώριση της εβραϊκής εξόντωσης ως γεγονότος μοναδικής σημασίας ενέχει κατά τους ιστορικούς ισχυρό κίνδυνο να παραμείνει στο περιθώριο της ιστορίας, αποτελώντας μέρος ενός μύθου, διακινδυνεύοντας έτσι, να μην ιστορικοποιηθεί (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,292).

Λοιπές ονομασίες

Στη γαλλική βιβλιογραφία, η εξόντωση των Εβραίων επισημαίνεται ως το ανείπωτο, indicible, imprescriptible, ή,innomable όπως απαντάται στη γαλλική γλώσσα. Στη γαλλική βιβλιογραφία χρησιμοποιείται επίσης και ως όρος το «Άουσβιτς», ως το εμβληματικότερο των ναζιστικών στρατοπέδων αλλά και λέξη «γενοκτονία» (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης,Ν.,2008,292)

Ο ιστορικός Raoul Hilberg προσπαθώντας να πλησιάσει περισσότερο τα γεγονότα και να παρουσιάσει την αντικειμενική αλήθεια, χρησιμοποίησε την περίφραση, «Η καταστροφή των Ευρωπαίων Εβραίων», ο οποίος αποτέλεσε και τον τίτλο του ομώνυμου βιβλίου του το οποίο εκδόθηκε το 1961 στις ΗΠΑ. Η περίφραση αυτή αν

και πολύ κοντά στα γεγονότα, περιείχε πολλές λέξεις για να υποστηριχθεί σε μία καθημερινή επικοινωνία.

Ο όρος Judéocide, ή αλλιώς Ιουδαιοκτονία στα ελληνικά, ο οποίος εισηγήθηκε από τον Arno Joseph Mayer το 1988 για να αντικαταστήσει τη «γενοκτονία των Εβραίων» , ήταν ένας όρος πιο συνθετικός που έδινε έναν εξίσου «επιστημονικό» ορισμό. Όμως, η χρήση του όρου αυτού απέτυχε και έτσι δεν επικράτησε ποτέ, ειδικά στη Γαλλία (Nysenholc,A.,2021).

1.2 Το τραύμα και η μνήμη του

1.2.1 Ιστορικό τραύμα

Ως ιστορικό τραύμα ορίζεται ο διαχρονικός πόνος και το συλλογικό τραύμα μίας συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας, η οποία είναι συνήθως μεγάλη στον αριθμό. Η ομάδα αυτή, παρουσιάζει συνήθως κάποια παρόμοια χαρακτηριστικά ή μοιράζεται κοινή ταυτότητα και έχει αποτελέσει θύμα έντονων και μεγάλης εμβέλειας καταστάσεων και εμπειριών που φτάνοντας στο όριο του εξτρεμισμού, οδήγησαν σε πολυάριθμες επιπτώσεις (Ελευθερίου,Π.,2012,46-47). Η μελέτη του ιστορικού τραύματος αποσκοπεί στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης, καθώς η καταγραφή των βιωμάτων των θυμάτων μπορεί να αποτελέσει μοχλό καταπολέμησης της βίας και της μισαλλοδοξίας, ενώ η αφήγηση των τραυματικών εμπειριών μπορεί να καταπραΰνει δυνητικά τις πληγές των θυμάτων και να επιφέρει επούλωση και κάθαρση (Μπεζέ,Ε.,2021,213). Τα άτομα αυτής της ομάδας αποτελούν μέρος μίας αναπαράστασης του τραυματικού γεγονότος, δίχως να τραυματίζεται ο ψυχισμός τους, αλλά ανακινώντας συναισθήματα σχετικά με αυτό, επηρεάζουν τοιούτοτρόπως τη μνήμη αλλά και την ταυτότητα της ομάδας τους (Μάστορα,Ε.,2015,85). Σύμφωνα με τους Γάλλους λακανικούς ψυχαναλυτές, το τραύμα είναι κάτι το ανείπωτο το οποίο όμως δεν μπορεί και να αποσιωπηθεί και πάντα βρίσκει έναν τρόπο να ειπωθεί και να αναπαραχθεί ακόμη και μετά από αρκετές δεκαετίες, αποτελώντας κοινωνικό σύμπτωμα. Άλλοι πάλι ψυχαναλυτές βασιζόμενοι κυρίως στον Φρόιντ, επικεντρώθηκαν στο λεγόμενο «κοινωνικό τραύμα». Ως κοινωνικό τραύμα ορίζεται η

διάρρηξη του δεσμού του ατόμου με το κράτος και τους κοινωνικούς θεσμούς, σχέση η οποία παραλληλίζεται με τη σχέση του παιδιού με τη μητέρα του και την αντίστοιχη ανάγκη αναγνώρισης και προστασίας του από εκείνη, αλλά και κάλυψης των αναγκών του. Οι άνθρωποι αναπτύσσουν δεσμούς με τους κοινωνικούς θεσμούς, συνεπώς όταν το κράτος είναι ανίκανο να το προστατεύσει ή στην ακραία περίπτωση που το ίδιος το κράτος είναι ο θύτης, επέρχεται ρήξη αυτού του δεσμού. Όταν επέρχεται αυτή η ρήξη με το κράτος, είτε άτομα μεμονωμένα είτε ομάδες ολόκληρες στιγματίζονται και γίνονται αντικείμενα καταδιώξεων, αποκλεισμών και διακρίσεων, ενώ το κοινωνικό τραύμα δεν επουλώνεται αν δεν επέλθει παραδειγματική τιμωρία των θυτών στο μέλλον ή δικαίωση των θυμάτων (Κόκκινος,Γ.,2015,217-218).

Το ιστορικό τραύμα καταλύει τα χρονικά όρια και τη διάκριση παρελθόντος- παρόντος καθώς επεκτείνεται ασυνείδητα από το παρελθόν στο παρόν, ταξιδεύοντας αυτόνομα στον ιστορικό χρόνο. Το τραύμα, διαρρηγνύει τη χρονική τάξη και την τάξη του λόγου και ταυτόχρονα αποτελεί ένα θεμελιώδες ρήγμα στον κοινωνικό ιστό, πράγμα που εκ προοιμίου αποσυνθέτει τη συνοχή του κοινωνικού δεσμού. Σε αυτή την περίπτωση, ο ιστορικός σε συλλογικό επίπεδο, λειτουργεί ως διαμεσολαβητής, ως μία διαγενεακή γέφυρα και αναλαμβάνει λόγω της ιδιότητάς του, να φέρει στο φως αυτή την τραυματική εμπειρία του παρελθόντος, μέσω λειτουργικών και νοηματοδοτικών πρακτικών, προσδοκώντας ίσως και τελικώς την αποκατάσταση του κοινωνικού δεσμού. Έτσι λοιπόν ο ιστορικός, αναδέχεται τη μεταβίβαση του τραύματος από τα θύματα που βίωσαν την τραυματική εμπειρία (Κόκκινος,Γ.,2015,214-215).

Οι προφορικές μαρτυρίες των θυμάτων αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο στη μελέτη του ιστορικού τραύματος, καθώς θεωρούνται βασικά τεκμήρια για τη μελέτη των ιστορικών γεγονότων ενώ γεννούν συνεχώς ερωτήματα για περαιτέρω έρευνα. Η τραυματική μνήμη αναπαρίσταται συνήθως μέσω της λογοτεχνίας, της ιστοριογραφίας, του Τύπου και του κινηματογράφου, αν και στα πρώιμα στάδια, η συλλογική μνήμη των Εβραίων αποτυπώθηκε αρχικά μόνο στη λογοτεχνία και αργότερα στην ιστοριογραφία (Βόγλη, Ε., Κ.,2021,2). Ένα τραυματικό γεγονός όπως είναι στην προκειμένη περίπτωση το Ολοκαύτωμα, θα πρέπει να αναλυθεί εκτενώς και να αφηγηματοποιηθεί ώστε τα άτομα τα οποία φέρουν την τραυματική μνήμη, να πάνσουν να ταυτίζονται ολοκληρωτικά με το τραυματικό παρελθόν και το ίδιο το γεγονός να ενταχθεί και να ενσαρκωθεί στο ιστορικό συγκεκριμένο του πλαίσιο. Η μελέτη της Ιστορίας δεν θα μπορούσε να απέχει από τη μελέτη του τραύματος καθώς οι

ανθρώπινες καταστροφές ήταν τεράστιες αλλά και λόγω της παρουσίας της ψυχανάλυσης και της παρουσίας της στον καθημερινό λόγο, αλλά και στις κοινωνικές επιστήμες. Επιπροσθέτως, η βίωση ορισμένων τραυματικών γεγονότων, δημιουργεί πρόσφορο έδαφος ανάπτυξης της ιστορικής συνείδησης αλλά και οδηγεί στην ιστορική αναμέτρηση με το παρελθόν. Τα τραυματικά γεγονότα αναταράσσουν τις συλλογικές βεβαιότητες και αναφορές αποτελώντας γόνιμο έδαφος για ιστορική έρευνα (Ελευθερίου,Π.,2012,42-43). Σε περίπτωση που το τραύμα δεν ιστορικοποιηθεί δεν μπορεί να σχηματιστεί η ιστορική συνείδηση. Η ιστορικοποίηση συνεπώς, σχετίζεται με την μελέτη, την κατανόηση και κατ' επέκταση την επούλωση του τραύματος (Ελευθερίου,Π.,2012,44). Η λογοτεχνία και ο κινηματογράφος έχουν αποτυπώσει ανά τα χρόνια το ιστορικό τραύμα του Ολοκαυτώματος, επομένως υπάρχει ένα συνεχής διάλογος αυτών των τεχνών με την ιστοριογραφία, τη δημόσια ιστορία και γενικώς τη διαχείριση της μνήμης. Οι τομείς της Ψυχολογίας, της Παιδαγωγικής Θεωρίας, της Διδακτικής της Ιστορίας και της Ιστορίας, διαθέτουν μεθοδολογία αποτελεσματικής αντιμετώπισης του ιστορικού τραύματος (Καβάλα,Μ.,2015,144-145).

1.2.2 Συλλογικό τραύμα και συλλογική μνήμη

Για να καταστεί ένα γεγονός συλλογικό τραύμα, βασικό κριτήριο αποτελούν οι ισχυρές και ποικίλες σημασίες που του αποδίδονται από μία ομάδα ή από μία ολόκληρη κοινωνία εκ των υστέρων, όταν πλέον προκύπτει κάτω από ορισμένες συνθήκες η ανάγκη να ανασυγκροτηθεί, να μετασχηματισθεί ή να αναδιαταχθεί η συλλογική της ταυτότητα. Σε αυτή την περίπτωση το τραύμα αποτελεί πλέον την οργανωτική αρχή, τον πυλώνα και πυρήνα της ιστορικής αφήγησης αυτής της ομάδας, ή της κοινωνίας. Το τραύμα δηλαδή προσλαμβάνεται ως ένα γεγονός που έχει χαράξει οδυνηρά σημάδια και ανεξίτηλα ίχνη στην ιστορική μνήμη, αλλά και στην ιστορική συνείδηση. Με αυτόν τον τρόπο λειτουργεί ως συναισθηματική και νοητική οπτική γωνία προσπέλασης του παρελθόντος, αλλά και ως δείκτης της πορείας της τραυματισμένης ψυχικά κοινωνίας ή ομάδας στο μέλλον. Οι παράγοντες που επιτρέπουν την ανασυγκρότηση της δεοντολογικής αφήγησης μιας πολιτικής, κοινωνικής ή φυλετικής ομάδας με πυρήνα το ιστορικό τραύμα, είναι η ενεργοποίηση και η συσπείρωση της ομάδας η οποία μέσω επικοινωνιακών δικτύων ιδιαίτερης εμβέλειας, διαμορφώνει σε κρίσιμες συνθήκες τους

κατάλληλους όρους ώστε να προσδιοριστεί η αντίπαλη αφήγησή της ηγεμονική (Κόκκινος,Γ.,2015,219-220). Το συλλογικό τραύμα αποτελεί απόρροια ακραίων συμβάντων όπου ο απόλυτος στόχος είναι η καταστροφή του ίδιου του ανθρώπου, η άμεση ταπείνωσή του ενώ ταυτόχρονα απειλείται η ψυχική και σωματική του ακεραιότητα. Η περίπτωση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς αφορά όχι μόνο γεγονότα και καταστάσεις περίπλοκης σημασίας αλλά και το ίδιο το υποκείμενο που αλληλοεπιδρά μέσα σε αυτές (Ελευθερίου,Π.,2012,44).

Η ταυτότητα αποτελείται από μία ακολουθία γεγονότων τα οποία οργανώνονται σε αφήγημα, παρέχοντας στο άτομο μια αίσθηση συνέχειας και τη συγκρότηση του εαυτού, της υπόστασης. Σε αυτή την περίπτωση, η μνήμη αποτελεί το κατεξοχήν εργαλείο του ατόμου το οποίο ανακατασκευάζει και ανασυνθέτει το παρελθόν. Η διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης η οποία αφορά ένα γεγονός του παρελθόντος, επιτυγχάνεται αποκλειστικά μέσω της συμβολικής αναπαράστασης του τραυματικού γεγονότος που ξεπερνά τα όρια της ατομικής μνήμης και της ενθύμησης, προσδίδοντας στο γεγονός την απαραίτητη μεταδοτικότητα και σημασία στη δημόσια σφαίρα. Μέσω της μνήμης και της ανάκλησης παρουσιάζονται από πολλούς και διαφορετικούς ανθρώπους διαφορετικές πτυχές του ίδιου γεγονότος, αλλά και διαφορετικές αναμνήσεις, ακόμη και διαφορές στον τρόπο βίωσης και αναθύμησης των γεγονότων ,πράγμα το οποίο καθιστά από αυτή την άποψη, την όλη διαδικασία κοινωνική (Μάστορα,Ε.,2015,85).

Στην ουσία, η συλλογική μνήμη αποτελεί τη συνεχή αναζήτηση μιας κοινωνικής ομάδας, η οποία μπορεί να είναι είτε ένα ολόκληρο έθνος, είτε μία οικογένεια, για μια κοινή ταυτότητα. Παρά την κοινή αναζήτηση των μελών της για ταυτότητα, τα άτομα που την απαρτίζουν μπορεί να έχουν διαφορετικά συμφέροντα και κίνητρα. Στην ουσία, η συλλογική μνήμη αποτελεί την αφήγηση της ιστορίας μιας ομάδας, ή της αναπαράστασης ενώ συγκεκριμένου παρελθόντος που επιτυγχάνεται με συγκεκριμένο τρόπο, δημιουργώντας μια γέφυρα συνέχειας από το παρελθόν στο παρόν, ενώ παράλληλα δομείται και μια αναλογία μεταξύ των μελών της ομάδας του σήμερα και των μελών του παρελθόντος, διαμέσου κοινών προδιαθέσεων και αξιών. Μέσω των κοινωνικών αναπαραστάσεων της συλλογικής μνήμης, πολλές φορές τα άτομα της ομάδας κινούνται και κατευθύνονται προς συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες. Από μία άλλη οπτική γωνία, το αφήγημα της συλλογικής μνήμης εξυπηρετεί στο να ανακαλύψουν τα μέλη της ομάδας της ρίζες τους, αλλά και τη σύνδεση του παρόντος

τους με το παρελθόν τους, σε μια προσπάθεια να κατανοήσουν την κατάσταση στο σήμερα (Μάστορα,Ε.,2015,86).

Μολονότι μπορεί να αποτελέσει πρόκληση η αποσαφήνιση των όρων συλλογική ή κοινωνική μνήμη, μπορούμε να πούμε ότι την ορίζει η κοινή βίωση γεγονότων και πραγμάτων από τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας. Η κάθε ατομική μνήμη αποτελεί πτυχή της ευρύτερης συλλογικής μνήμης η οποία παίρνει διαφορετικές μορφές, ανάλογα με την αλλαγή των σχέσεων του ατόμου με το κοινωνικό περιβάλλον. Μέσω της συλλογικής μνήμης το παρελθόν ανοικοδομείται, υιοθετώντας εικόνες περασμένων γεγονότων που ορίζονται όμως από τις πεποιθήσεις και τις πνευματικές ανάγκες του σήμερα. Μια συλλογική μνήμη μπορεί να είναι διαρκής μόνο υπό την προϋπόθεση ότι σχετίζεται με τις τραυματικές εμπειρίες και τα βιώματα των πρωταγωνιστών της συγκεκριμένης ομάδας.

Η κληροδότησή της στους απογόνους εξακολουθεί να την καθιστά συλλογική, αν συνεχίζει να κοινοποιείται και να επιφέρει συγκίνηση και ευαισθησία. Μην αποβλέποντας στην οικουμενικότητα, η συλλογική μνήμη διαφυλάττει και διαιωνίζει τη συλλογική ταυτότητα της κοινωνικής ομάδας προβάλλοντας τα κοινά χαρακτηριστικά των μελών της. Δεν συγκρούεται με την ιστορική συνείδηση αντίθετα μπορεί να αποτελεί την πιο συγκρατημένη και αναπτυγμένη μορφή της, εξισώνοντάς τη με την ιστορική μνήμη. Η συλλογική μνήμη συντελεί συνεπώς, ένα αέναο ρεύμα σκέψης που διατηρεί ζωντανά κομμάτια του παρελθόντος που ζουν και διατηρούνται στις συνειδήσεις του κόλπου αυτή της ομάδας χωρίς να ξεπερνούν τα όριά της.

Υπάρχει πληθώρα από συλλογικές μνήμες καθώς η κάθε μία από αυτές αποτελεί δημιούργημα μίας ομάδας που περιορίζεται στον χώρο και τον χρόνο. Η συλλογική μνήμη εγγράφεται όχι μόνο στην ενθύμηση της εμπειρίας, αλλά και στις προφορικές παραδόσεις, στις χειρονομίες, στα έθιμα, στον τρόπο ζωής αλλά και στις συναναστροφές, την κουλτούρα, τις προσωπικές σχέσεις, τους διαλόγους, στα τοπία και την αρχιτεκτονική και κυρίως αναφορικά με τις ιδεολογίες (Ελευθερίου,Π.,2012,45-46). Από τη δεκαετία του 1980 και μετά, η μνήμη και πιο συγκεκριμένα η καταγραφή της προσωπικής μνήμης υπό την μορφή μαρτυρίας σχετικά με ένα ιστορικό γεγονός, βρίσκεται στο επίκεντρο. Εναρκτήριο λάκτισμα αποτέλεσαν οι επιζήσαντες του Ολοκαυτώματος, τα βιώματα και οι μαρτυρίες τους οι οποίες καταγράφηκαν και διασώθηκαν, για να διατηρηθεί η μνήμη του Ολοκαυτώματος και

να δοθεί συνέχεια στη μνήμη μετά το πέρας της γενιάς τους. Η μαρτυρία αποτέλεσε ένα θεμελιώδες μέσο πρόσβασης σε ιστορικά τραυματικά γεγονότα του παρελθόντος υποκαθιστώντας πολλές φορές ακόμη και την ιστοριογραφία. Οι μαρτυρίες των θυμάτων των τραυματικών γεγονότων θεωρήθηκαν ιστορικά στοιχεία και σε πολλές περιπτώσεις κατέρρευσαν ή ανασχηματίστηκαν αφηγήματα της συλλογικής μνήμης μιας ομάδας. Στον τομέα της μνήμης βρέθηκαν στο επίκεντρο, η κατάρριψη κυρίαρχων αφηγημάτων που στηρίζονταν την αναθύμηση γεγονότων με ορισμένο τρόπο αποσιωπώντας εναλλακτικές μνήμες. Επιπλέον, μελετήθηκαν και τα μέσα μετατροπής της μνήμης ή μιας ορισμένης μεθόδου ενθύμησης των γεγονότων σε μια κοινή πολιτισμική γνώση, όπως είναι οι κινηματογραφικές ταινίες, τα μουσεία, τα βιβλία και τα μνημεία (Μάστορα,Ε.,2015,87). Η συλλογική μνήμη και η μελέτη της καθιερώθηκε ως ξεχωριστός ιστορικός κλάδος στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

1.2.3 Μεταμνήμη και διαγενεακό τραύμα

Όσον αφορά τις μελέτες για τη μνήμη, εισάγεται το 1997 από την Marianne Hirsch ο όρος «μεταμνήμη» στο βιβλίο της, *Family Frames* όντας και η ίδια παιδί γονέων που επέζησαν (Κόκκινος,Γ.,2015,188). Με τον όρο αυτό ορίζεται η μνήμη τραυματικών γεγονότων, βιωμάτων και καταστάσεων τα οποία δεν αποτελούν βιώματα των ίδιων των ατόμων αλλά έχουν εμπεδωθεί μέσω της πολιτισμικής μνήμης. Τα βιώματα αποτελούν εμπειρίες των προγόνων, επομένως, τα άτομα της επόμενης γενιάς αναπτύσσουν μια μοναδική συναισθηματική σχέση με αυτά και έρχονται μαζί τους, είτε ασυνείδητα είτε συνειδητά, σε μία καθημερινή τριβή. Στη μνήμη που μεταβιβάζεται από τη μία γενιά στην άλλη, η διαδικασία ανάκλησης των γεγονότων δεν αποτελεί πρωταρχικό ζήτημα. Αντιθέτως, κυριαρχούν η φαντασία, η προβολή και η δημιουργία. Όταν η διαγενεακή μνήμη μεταβιβάζεται, δεν κληροδοτείται στις επόμενες γενιές η αυτούσια μνήμη των τραυματικών εμπειριών, αλλά τα συναισθήματα που προκαλεί η τελευταία στους απογόνους. Στην περίπτωση της μεταμνήμης η φαντασία αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της, οπότε η μεταμνήμη της τραυματικής εμπειρίας μπορεί να βιώνεται πιο έντονα από τους απογόνους παρά από τους αληθινούς πρωταγωνιστές που βίωσαν εξ αρχής και πραγματικά τα γεγονότα, παρ' όλο που τα γεγονότα αυτά είναι χρονικά προγενέστερα από εκείνους (Κοτσίδου,Ε.,2023,32). Έτσι

λοιπόν ένα άτομο από μια οικογένεια εβραϊκής καταγωγής, παρ' όλο που μπορεί να μην έχει βιώσει ο ίδιος τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος συμπεριλαμβανομένων του εκτοπισμού και των μαρτυριών, έχει αποκτήσει τη μνήμη από τις προφορικές αφηγήσεις των προγόνων, από την οικογενειακή κουλτούρα, από τις εθνικές επετείους και τους μνημονικούς τόπους αφιερωμένους στο Ολοκαύτωμα (Κοτσίδου,Ε.,2023,19). Η μεταμνήμη μπορεί και ενώνει την ατομική με τη συλλογική μνήμη ενώ γεφυρώνει και το χάσμα μεταξύ κοινωνικής, συλλογικής και πολιτισμικής μνήμης. Σύμφωνα με κάποιες ψυχαναλυτικές θεωρήσεις, το διαγενεακό τραύμα όταν δεν τυγχάνει επεξεργασίας, μπορεί να επιφέρει πολλές ψυχικές επιπτώσεις είτε σε μεμονωμένα άτομα είτε σε ομάδες, τα οποία εκδηλώνονται πολλές φορές μέσω αποκλίσεων. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα ο εκάστοτε επίγονος να αποτελεί θύμα της απόθησης της τραυματικής εμπειρίας και της επιβεβλημένης σιωπής και λήθης όσον αφορά τα γεγονότα (Κόκκινος,Γ.,2015,216).

Η γενιά του Ολοκαυτώματος τείνει να σβήσει, συνεπώς η τραυματική μνήμη και οι διαστάσεις της περνούν πλέον στους άμεσους ή έμμεσους κληρονόμους. Η διαγενεακή μεταβίβαση της τραυματικής εμπειρίας από τους γονείς οι οποίοι διακατέχονται από το σύνδρομο του «επιζήσαντος», στα παιδιά ή ακόμη και στα εγγόνια, έχει ως συνέπεια να αναπαραχθεί από πολιτισμική και ψυχική σκοπιά το ίδιο το τραύμα παίρνοντας τη μορφή μιας κοινωνικής παθολογίας. Ακολουθώντας την κοινοποίηση της τραυματικής εμπειρίας από τους προγόνους, δημιουργείται στους επιγόνους μια αδιόρατη ευθύνη διατήρησης της τραυματικής εμπειρίας και της μνήμης της, μια διαρκής υπενθύμιση καθήκοντος και ένδειξης σεβασμού προς τους προγόνους, η οποία επιτυγχάνεται μόνο μέσα από την ατέρμονη αναγνώριση της ιστορικής εμπειρίας αυτής ως μοναδικής, όντας κι εκείνοι πλέον άξιοι συνεχιστές της. Μέσα σε αυτό το καθήκον διατήρησης της μνήμης, διαμορφώνεται τελικά και η ταυτότητα της δεύτερης γενιάς επιζώντων του Ολοκαυτώματος, παράμετρος της οποίας αποτελεί η εξιδανίκευση των γονέων ή των προγόνων και η αυτό-υποτίμηση των επιγόνων (Κόκκινος,Γ.,2015,188).

Σχετικά με το τραύμα της δεύτερης γενιάς Εβραίων, καθώς το χτες διαφοροποιείται εντελώς ως προς το σήμερα, δεδομένου ότι ολόκληρες εβραϊκές κοινότητες αφανίστηκαν ολοκληρωτικά, το μοναδικό κοινό σημείο σύνδεσης μεταξύ της πρώτης και της δεύτερης γενιάς Εβραίων, τουλάχιστον όσον αφορά την εβραϊκότητα αποτελεί το ίδιο το τραύμα. Οι νέες γενιές κληρονομούν αυτές τις ακραίες τραυματικές εμπειρίες, οι οποίες δεν μπορούν να συμβολοποιηθούν με ευκολία, κυρίως επειδή

αποτελούν μία ανείπωτη εμπειρία στον ρου της Ιστορίας (Άσερ,Α.,2007,134). Η μεταμνήμη μπορεί ενδεχομένως να αποβεί επικίνδυνη καθώς αν υιοθετηθούν πλήρως τα αφηγήματα των επιζώντων και ταυτιστούν με τις ιστορικές μαρτυρίες, αν δηλαδή προσεγγιστεί το Ολοκαύτωμα ως γεγονός ιερό και μοναδικό, μπορεί να θεωρηθεί στο τέλος ως μη αναπαραστάσιμο (Κόκκινος,Γ.,2015,188). Η μνήμη της εβραϊκής εξόντωσης θα πρέπει όπως αναφέρθηκε και παραπάνω να έχει οικουμενική σημασία χωρίς να μυθοποιείται και να ιεροποιείται αλλά και χωρίς να θεωρείται συμβατική και κοινότοπη. Γι' αυτό το λόγο, αποτελεί πρωταρχικής σημασίας ο τρόπος μεταλαμπάδευσης της τραυματικής εμπειρίας από τους προγόνους στους απογόνους, αλλά και ο θεμελιώδης ρόλος της ιστοριογραφίας, της ιστορικής κουλτούρας, της ιστορικής εκπαίδευσης και της Δημόσιας Ιστορίας (Public History) (Κόκκινος,Γ.,2015,191).

Κεφάλαιο 2°

Το ελληνικό Ολοκαύτωμα και η ένταξη στην εθνική μνήμη

2.1 Οι Εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα μέχρι και πριν τον πόλεμο - η περίπτωση της Θεσσαλονίκης

Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι ζούσαν στην Ελλάδα ήδη από την αρχαιότητα. Στα γεννοφάσκια του χριστιανισμού, όταν ο Απόστολος Παύλος ξεκίνησε τα κηρύγματά του, σε διάφορες ελληνικές πόλεις όπως ήταν η Βέροια, η Αθήνα, η Θεσσαλονίκη και η Κόρινθος, κατοικούσαν ήδη εκεί εβραϊκές κοινότητες. Οι ελληνόφωνοι χριστιανοί θεωρούσαν τους εαυτούς τους Ρωμαίους, δείχνοντας τη σύνδεση της καταγωγής τους με τη Ρωμαϊκή και τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Οι Ρωμανιώτες Εβραίοι αυτοαποκαλούμενοι έτσι, έδειχναν ότι μοιράζονταν κοινά χαρακτηριστικά με τους ελληνικούς πληθυσμούς, στοιχεία όπως ήταν ο πολιτισμός, η καταγωγή και η γλώσσα. Οι Ρωμανιώτες ζούσαν στην Αθήνα, στα Ιωάννινα, στην Άρτα, στη Χαλκίδα, στην Πρέβεζα, στο Βόλο και στα Τρίκαλα, όπως επίσης και στα νησιά της Κέρκυρας, της Κρήτης και της Ζακύνθου.

Οι Σεφαραδίτες (Σεφαράδ=Ισπανία), προερχόμενοι από την Ισπανία και την Πορτογαλία μετά τους διωγμούς που υποκινήθηκαν από τους καθολικούς βασιλείς Φερδινάνδο και Ισαβέλλα, διέμεναν στη Σμύρνη, στην Ανδριανούπολη, στην Κωνσταντινούπολη και τη Θεσσαλονίκη, ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, δηλαδή σε πόλεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου παρουσιαζόταν μία ανοχή ως προς τις θρησκευτικές μειονότητες. Στις πόλεις αυτές, οι Σεφαραδίτες απολάμβαναν θρησκευτικές ελευθερίες και αυτονομία. Η Θεσσαλονίκη αποτέλεσε ένα καινούργιο κέντρο συσπείρωσης Εβραίων Σεφαραδιτών στη νοτιοανατολική Ευρώπη καθώς ήδη από το 1520, οι Σεφαραδίτες ξεπερνούσαν τους κατοίκους σε αριθμό και η πόλη ονομάστηκε η «Νέα Ιερουσαλήμ». Σταδιακά, δημιουργήθηκε ένα είδος εβραϊκής αριστοκρατίας και ένα εβραϊκό προλεταριάτο, καθώς οι Σεφαραδίτες απασχολούνταν κυρίως με το εμπόριο και τον τεχνικό τομέα. Η γλώσσα που χρησιμοποιούσαν στην καθημερινότητά τους ήταν η εβραιϊσπανική διάλεκτος, γεγονός που τους ξεχώριζε

από τους ελληνόφωνους πληθυσμούς αλλά και τους Ρωμανιώτες ομοθρήσκους τους. Ο ελληνικός βορράς χαρακτηρίστηκε μετά την άφιξη των νεοαφιχθέντων Εβραίων από τις συχνές διενέξεις μεταξύ των Ελλήνων και των Εβραίων φαινόμενο όμως το οποίο δεν περιορίστηκε μόνο στη Θεσσαλονίκη μεταξύ των δύο αυτών κοινοτήτων (Ελευθεράκης,Δ.,2023,37-38).

Στην αυγή του 20^{ου} αιώνα, η κοινότητα της Οθωμανικής ακόμη Θεσσαλονίκης ήταν πολύ μεγάλη και οι Σεφαραδίτες Εβραίοι που ζούσαν εκεί ξεπερνούσαν τις 70.000, συμβιώνοντας με χριστιανούς και μουσουλμάνους. Μάλιστα, κατά την απογραφή του 1913 στη Θεσσαλονίκη, το Ελληνικό Προξενείο στη Θεσσαλονίκη υπολογίζοντας τις διάφορες εθνότητες στην πόλη, είχε δηλώσει έναν αριθμό Εβραίων που ξεπερνούσε κατά πολύ τους υπολογισμούς της εβραϊκής κοινότητας. Πιο συγκεκριμένα, το Προξενείο υποστήριζε ότι στη Θεσσαλονίκη κατοικούσαν 95.000 Εβραίοι αντί 70.000 όπως υποστήριζε η κοινότητα, γεγονός που δείχνει και ενδεχομένως μια ανησυχία για την τόσο έντονη παρουσία του εβραϊκού στοιχείου στην πόλη (Καβάλα,Μ.2015,18). Ο τερματισμός της οθωμανικής παρουσίας και κυριαρχίας στη βόρεια Ελλάδα αποτέλεσε κομβική στιγμή για τους Σεφαραδίτες. Το τέλος του Β' Βαλκανικού πολέμου ακολουθώντας την υπογραφή τη Συνθήκης του Βουκουρεστίου το 1913, βρήκε τη Θεσσαλονίκη αναπόσπαστο πλέον κομμάτι του ελληνικού κράτους. Οι Εβραίοι δεν μπορούσαν να συμμεριστούν τον ενθουσιασμό των Ελλήνων για ένα εθνικό κράτος και έχοντας απολαύσει για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα τις ανέσεις και τη βολική αδιαφορία των Οθωμανικών τοπικών αρχών, αντιμετώπισαν με καχυποψία την έλευση του ελληνικού στρατού στην πόλη.

Επιπλέον το κύμα των προσφύγων, οι λεηλασίες, ο αποκλεισμός της πόλης οδήγησαν στο κλείσιμο της αγοράς, στο πάγωμα των εισφορών και τη γενικότερη ανησυχία της εβραϊκής κοινότητας η οποία σε μία προσπάθεια στήριξης των προσφύγων και κατευνασμού της επιθετικότητάς τους, παραχώρησε μέχρι και το εβραϊκό νοσοκομείο Χιρς για τη φροντίδα τους φτάνοντας σε σημείο να μην μπορεί να περιθάλπει τους δικούς της αρρώστους (Μόλχο,Ρ.,2023,242). Η επιθυμία των Εβραίων για επαναφορά του προϋπάρχοντος καθεστώτος, η άρνησή τους να αναρτήσουν την ελληνική σημαία, οδήγησαν σε μία γενικότερη αντιεβραϊκή στάση καθώς η συμπεριφορά των Εβραίων θεωρήθηκε ανθελληνική. Πολλές φορές, οι αποτυχίες ελληνοποίησης της Θεσσαλονίκης αποδιδόταν εσφαλμένα στους Εβραίους λόγω της στάσης τους. Όλο αυτό το αντιεβραϊκό κλίμα πυροδοτήθηκε και από προπαγανδιστικά δημοσιεύματα του

Τύπου της εποχής, γεγονός το οποίο οδήγησε σε απίστευτες βαρβαρότητες από τον ελληνικό πληθυσμό και τον ελληνικό στρατό προς τους Εβραίους, οι οποίες θύμισαν πογκρόμ (Μόλχο,Ρ.,2023,243-245).

Περίπου δέκα χρόνια αργότερα, μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή το 1922, η σύσταση του πληθυσμού άλλαξε εθνολογικά με την υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών που συμφωνήθηκε στη Λωζάνη το 1923. Η έλευση χιλιάδων Ελλήνων προσφύγων στη Θεσσαλονίκη από τη Μικρά Ασία αποτέλεσε πρόκληση για το ελληνικό κράτος καθώς προσπαθούσε διακαώς να τους ενσωματώσει με συνεχή πρόληψη μέτρων ενώ παράλληλα μετακινούνταν μουσουλμάνοι από τις «νέες χώρες» και η μειονότητα των Εβραίων αποτελούσε μία κοινότητα με υπολογίσιμη δύναμη σε αυτές. Η προσπάθειες του ελληνικού κράτους για θρησκευτική και εθνική ομογενοποίηση του, κατέστησε τη θέση των Εβραίων ιδιαιτέρως ευάλωτη, ενώ από τα πρώτα κιόλας χρόνια του 20^{ου} αιώνα είχε γεννηθεί οικονομική αντιπαλότητα μεταξύ των χριστιανών και των Εβραίων της Θεσσαλονίκης.

Σε μια προσπάθεια «εξελληνισμού» της πόλης, υποκινήθηκε επίσης από το αθηναϊκό κράτος μποϊκοτάζ στις εβραϊκές επιχειρήσεις με απώτερο σκοπό να ενισχυθούν οι χριστιανοί επιχειρηματίες, γεγονός που περιέπλεξε περισσότερο την κατάσταση. Το κλίμα αντιπαλότητας μεταξύ Εβραίων και χριστιανών στη Θεσσαλονίκη οξύνθηκε ακόμη περισσότερο μετά το 1923, ενώ έφτασε την κορύφωσή του το 1931 λόγω του εμπρησμού της εβραϊκής συνοικίας Κάμπελ. Στις αντιεβραϊκές ενέργειες υποκινητής υπήρξε η αντισημιτική εφημερίδα *Ελευθερία* αλλά και η Εθνική Ένωσης Ελλάς(ΕΕΕ), η οποία είχε συσταθεί από Έλληνες πρόσφυγες και έστρεφε τα βέλη της εναντίον Εβραίων και κομμουνιστών (Ελευθεράκης,Δ.,2023,38-39).

Ωστόσο, σε άλλες περιοχές της Ελλάδας η καθημερινότητα των Εβραίων και η συμβίωσή τους με άλλους πληθυσμούς κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου εξελίχθηκε πιο ομαλά. Κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας του Μεταξά που επεβλήθη το 1936, οι Εβραίοι ζούσαν υπό καθεστώς ανοχής στην Αθήνα μέχρι και την παραμονή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Οι εβραϊκές κοινότητες αν και διέθεταν διαφορετικό ιστορικό υπόβαθρο η καθεμία, ενσωματώθηκαν με ποικίλους τρόπους στον ελληνικό χώρο. Κάποιες κοινότητες με πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα εκείνων των Ιωαννίνων και της Θεσσαλονίκης, περιθωριοποιήθηκαν και απομονώθηκαν από τους μη Εβραίους που βρίσκονταν στον περίγυρό τους, πολιτισμικά, γλωσσικά και γεωγραφικά. Το

γεγονός αυτό αποδείχθηκε καθοριστικό για την τύχη των Εβραίων της εκάστοτε κοινότητας κατά τη διάρκεια και μετά τη λήξη του πολέμου. Επιπλέον κομβικό ρόλο για τους Έλληνες Εβραίους κατά τη διάρκεια των τρεισήμισι ετών της Κατοχής, αποτέλεσε η κατανομή της χώρας σε τρεις ζώνες.

Η Κατοχή στην Ελλάδα διήρκησε από τον Απρίλιο του 1941 έως τις 12 Οκτωβρίου 1944 και η χώρα μοιράστηκε σε τρεις ζώνες κατοχής. Σύμφωνα με την κατανομή πάνω από το 70% του ελληνικού εδάφους, συμπεριλαμβανόμενης και της Αθήνας βρισκόταν υπό ιταλική κατοχή, τα εδάφη της ανατολικής Μακεδονίας, της Θράκης καθώς και η Σαμοθράκη και η Θάσος ανήκαν στη Βουλγαρία, ενώ, τα κατειλημμένα εδάφη από Γερμανούς πέρασαν στη δικαιοδοσία δύο στρατιωτικών διοικητών. Τα ελληνοτουρκικά σύνορα, οι περιοχές γύρω από τη Θεσσαλονίκη αλλά και τα νησιά Χίος, Λήμνος και Λέσβος ανατέθηκαν στον διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου. Από την άλλη, το λιμάνι του Πειραιά, το μεγαλύτερο μέρος της Κρήτης καθώς και τα Κύθηρα, τα Αντικύθηρα και η Μήλος πέρασαν στη δικαιοδοσία του διοικητή Νοτίου Ελλάδος (Ελευθεράκης,Δ.,2023,39-40).

Το 1941 στον ελληνικό χώρο βρίσκονταν 31 παλαιές εβραϊκές κοινότητες. Η Θεσσαλονίκη αποτελούσε τη μεγαλύτερη εβραϊκή κοινότητα της Ελλάδος καθώς από τους 79.950 Εβραίους που ζούσαν τότε στην Ελλάδα, στη Θεσσαλονίκη κατοικούσαν τότε περίπου 50 με 56.000 Εβραίους και ήταν οι πρώτοι που δέχτηκαν τη γερμανική απειλή. Ο αριθμός των Εβραίων της Θεσσαλονίκης δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια καθώς άλλαξε πολλές φορές κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Στις αρχές του 1941 ο εβραϊκός πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε καθώς ένας μεγάλος αριθμός Εβραίων προσφύγων από τη βουλγαρική ζώνη κατοχής στη Θράκη και την Ανατολική Μακεδονία ζήτησε άσυλο εκεί. Ωστόσο, μετά τις 11 Ιουλίου του 1941 και την εφαρμογή της αντισιμιτικής νομοθεσίας από τους Γερμανούς, πολλοί Εβραίοι διέφυγαν στην ιταλική ζώνη και πιο συγκεκριμένα στην Αθήνα με συνέπεια ο πληθυσμός τους να δεκαπλασιαστεί και να αυξηθεί σε 7.000-10.000. Η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης ήταν πάρα πολύ σημαντική αν υπολογίσουμε ότι κατά τη διάρκεια της ιταλικής εισβολής στην Ελλάδα στις 28 Οκτωβρίου του 1940, υπηρετούσαν στον ελληνικό στρατό 13.000 Εβραίοι στρατιώτες από τους οποίους οι 9.000 ήταν από τη Θεσσαλονίκη. Οι απώλειες και οι τραυματισμοί των Εβραίων στρατιωτών ανήλθαν στις 3.700 (Μόλχο,Ρ.,2019,50).

2.2 Η εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο

Ολόκληρη η δεκαετία του '40 στιγματίστηκε από τη φρίκη που άφησε πίσω του ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, μετρώντας απώλειες και δεινά για όλες τις χώρες που πήραν μέρος σε αυτόν. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η Ευρώπη σείστηκε από τον μεγαλύτερο διωγμό που υπέστησαν ποτέ οι Ευρωπαίοι Εβραίοι. Με μοναδικό σκοπό την καταδίωξη των Ευρωπαίων Εβραίων, οι ναζιστές το 1933 ξεκινώντας από την ίδια τη Γερμανία, εκτόπιζαν τους Εβραίους σε στρατόπεδα θανάτου τα οποία βρίσκονταν σε διάφορα κατεχόμενα σημεία της Ευρώπης. Η εξόντωση των Εβραίων μεθοδεύτηκε και πραγματοποιήθηκε με άκρα μυστικότητα από τους δράστες στα πλαίσια της επιχείρησης της «τελικής λύσης», όπως ονομάστηκε σύμφωνα με τη ναζιστική ορολογία. (Καραμανώλης,Π.,2021,1).

Ο εκτοπισμός των Ελλήνων Εβραίων ξεκίνησε την Άνοιξη του 1943 και διήρκησε μέχρι το καλοκαίρι του 1944 με τα ποσοστά εξόντωσής τους να βρίσκονται ανάμεσα στα υψηλότερα στην Ευρώπη. Το βιβλίο του Ραούλ Χίλμπεργκ (Raul Hilberg), *Η καταστροφή των Ευρωπαίων Εβραίων*, το οποίο εκδόθηκε στις ΗΠΑ το 1961, αποτέλεσε το πρώτο έργο μείζονος σημασίας το οποίο αναφερόταν στην εξόντωση των Εβραίων δίνοντας έναν αριθμό σχετικά με τους Έλληνες Εβραίους οι οποίοι θανατώθηκαν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, ο οποίος πλησίαζε στον πραγματικό. Ο Χίλμπεργκ υπολόγιζε 60.000 θύματα χωρίς να συμπεριλαμβάνει όμως τα Δωδεκάνησα τα οποία ακόμη ανήκαν στους Ιταλούς.

Κατά τους υπολογισμούς του Χίλμπεργκ, εφόσον ο εβραϊκός πληθυσμός πριν τον πόλεμο ανερχόταν σε 73.000-74.000, εξοντώθηκε περίπου το 83% του πληθυσμού. Από την άλλη ο ιστορικός Χάγκεν Φλάισερ με ορισμένες διαφορές από τον Χίλμπεργκ, συμπεριλάμβανε στα θύματα και τα Δωδεκάνησα συνεπώς, αναφερόταν σε 71.611 Εβραίους κατοίκους και σε 58.886 θύματα με τις απώλειες να φτάνουν στο 82,5%. Στο πρώτο βιβλίο του, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, ο Μαρκ Μαζάουερ αναφέρθηκε σε 70.000 Εβραίους στρογγυλοποιώντας τους αριθμούς, καθώς και σε 10.000 επιζώντες, συνεπώς το επίπεδο εξόντωσης έφτασε το 90%. Τέλος, σύμφωνα με την επίσημη καταγραφή του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου, βασιζόμενη στις απογραφές που πραγματοποιήθηκαν προπολεμικά και μεταπολεμικά οι αριθμοί είναι οι ακόλουθοι: έως το 1942 υπήρχαν 77.377 κάτοικοι, ενώ μετά την εκτόπιση ο αριθμός

μειώθηκε στις 10.226 σύμφωνα με την απογραφή του 1946. Επομένως ο αριθμός των θυμάτων έφτασε στο 86% (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008, 294-295).

Ανεξαρτήτως των υπολογισμών, το ποσοστό εξόντωσης των Ελλήνων Εβραίων αποτελεί ένα από τα υψηλότερα στην Ευρώπη, υπερβαίνοντας σημαντικά και τα ποσοστά εξόντωσης σε άλλα δυτικά κράτη αν εξαιρεθεί η Ολλανδία όπου η εξόντωση των Εβραίων έφτασε το 85%. Αντιθέτως, σε άλλα κράτη οι αριθμοί των θυμάτων είναι σημαντικά μειωμένοι φερ' ειπείν στο Βέλγιο οι απώλειες έφτασαν στο 37% και στη Γαλλία στο 30%. Ωστόσο, αναφορικά με τους αριθμούς αυτοί παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές και διακυμάνσεις ανά περιοχή και ανά εβραϊκή κοινότητα. Πιο συγκεκριμένα, στη Θεσσαλονίκη η εξόντωση έφτασε στο συγκλονιστικό ποσοστό του 96%, ενώ στην Αθήνα και στον Βόλο οι απώλειες αγγίζουν μόλις το 26%. Τα ποσοστά εξόντωσης και οι συνθήκες εκτοπισμού των Ελλήνων Εβραίων κρίθηκαν σε σημαντικό βαθμό από τις γεωγραφικές ζώνες της Ελλάδας στις οποίες εκείνοι κατοικούσαν. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η ελληνική επικράτεια ήταν χωρισμένη στις τρεις ζώνες, δηλαδή στη γερμανική, την ιταλική και τη γερμανική. Αυτό δημιουργούσε θεμελιώδεις διαφορές καθώς οι Βούλγαροι στάθηκαν πολύτιμοι σύμμαχοι των ναζί αναφορικά με την εβραϊκή εκτόπιση ενώ οι Ιταλοί όχι.

Μέχρι και τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας, κανένας Εβραίος δεν είχε εκτοπιστεί από την ιταλική ζώνη κατοχής (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008, 295-296). Όταν και η υπόλοιπη Ελλάδα πέρασε στη Γερμανία, οι εναπομείναντες εβραϊκές κοινότητες που δεν είχαν ακόμη εκτοπιστεί, είχαν περισσότερο χρόνο στα χέρια τους για να ενημερωθούν, αν και αυτό δεν ίσχυε πάντα καθώς η διάσωσή τους σε πολλές περιπτώσεις κρίθηκε και από την αντίδραση του ελληνικού πληθυσμού στην όλη κατάσταση, η οποία διέφερε από πόλη σε πόλη. Ο δωσιλογισμός και το μερίδιο ευθύνης των ελληνικών πληθυσμών στην εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων δεν έχει μελετηθεί επαρκώς από την ιστορία αν και φαίνεται να συνέβαλε σημαντικά σε αυτή (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008, 297).

Ο βαθμός εκτόπισης και εξόντωσης όπως προαναφέρθηκε είχε να κάνει με τις γεωγραφικές περιοχές στις οποίες ανήκαν οι εκάστοτε εβραϊκές κοινότητες. Η μοίρα της κοινότητας της Θεσσαλονίκης καθώς και άλλων περιοχών στη Βόρεια Ελλάδα υπήρξε θλιβερή με τραγικά ποσοστά εξόντωσης. Βάσει κάποιων προφορικών μαρτυριών στη Θεσσαλονίκη, κάποιοι Εβραίοι, κυρίως παιδιά, σώθηκαν χάρη σε

Έλληνες χριστιανούς επειδή είχαν φιλικές και οικογενειακές σχέσεις με τις οικογένειές τους, με κάποιους μάλιστα υπήρξαν και γείτονες (Μόλχο,Ρ.,2019,184-185). Όμως στο σύνολό της η κοινότητα της Θεσσαλονίκης, η μεγαλύτερη της Ελλάδος, αφανίστηκε ολοσχερώς, φτάνοντας σε ποσοστό εξόντωσης το 96%. Μετά την εφαρμογή των αντισημιτικών μέτρων, μέχρι και τον Μάιο του 1943, 43.300 άνθρωποι αναχώρησαν από τη Θεσσαλονίκη για τα στρατόπεδα θανάτου. Από τους 43,300, οι 37,386 στάλθηκαν αμέσως στους θαλάμους αερίων. Το 1947 οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν λιγότεροι από 2,000 καθώς σχεδόν κανένας δεν επέστρεψε (Καβάλα,Μ.,2015,72-73).

Για την καταστροφή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης κύριος υπεύθυνος θεωρήθηκε από πολλούς Εβραίους της Θεσσαλονίκης μεταπολεμικά και για πολλά χρόνια, ο αρχираβίνος Τσβη Κόρετς. Πρόκειται για μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα στην ιστορία και αντικείμενο διαμάχης πολλών ιστορικών μέχρι σήμερα, καθώς πολλές φορές, θεωρείται ότι του αποδίδονται παραπάνω ευθύνες και κατηγορίες για το ρόλο του στην εξόντωση των Θεσσαλονικιών Εβραίων. Ο Κόρετς καθησύχαζε επανειλημμένα το ποίμνιό του, καθώς όντας Γερμανόφιλος, υποστήριζε εσφαλμένα τις προθέσεις των κατακτητών. Έτσι, πολλοί Εβραίοι που θα μπορούσαν να φύγουν από τη Θεσσαλονίκη για να σωθούν δεν το έπραξαν. Επιπλέον, η πόλη της Θεσσαλονίκης, βρισκόταν μακριά από τα κέντρα της Αντίστασης και η έλλειψη επαφής με τον ντόπιο χριστιανικό πληθυσμό, δυσχέραινε τη θέση των Εβραίων, οι οποίοι δεν ήξεραν σε ποιόν να απευθυνθούν. Ακόμα, κάποιοι νεότεροι βασισμένοι στην οικογενειακή αλληλεγγύη, δεν έφυγαν, θέλοντας να μείνουν μέχρι το τέλος με τους άρρωστους ή ηλικιωμένους γονείς τους και έτσι, ολόκληρες οικογένειες οδηγήθηκαν μαζί στα στρατόπεδα θανάτου. Τέλος, το ζήτημα της διαφορετικής γλώσσας ιδιαίτερα στους μεγαλύτερους σε ηλικία Εβραίους, οι οποίοι δεν μιλούσαν τα ελληνικά, σε αντίθεση με τους πιο νέους, οδηγούσε στον πιο άμεσο εντοπισμό τους από τους Γερμανούς (Μόλχο, Μ. και Νεχαμά,Ι.,1976,126-127).

Επίσης, η μεγάλη εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων η οποία απαριθμούσε 2.000 μέλη αφανίστηκε στο 92%. Σε αυτό ρόλο έπαιξε και ο εφησυχασμός των Ρωμανιωτών που κατοικούσαν εκεί. Οι Εβραίοι των Ιωαννίνων κατοικούσαν σε μία δική τους συνοικία που ονομαζόταν Εβραϊκή ή Οβρέικα και έχοντας πλήρως ενσωματωθεί με τον ελληνικό πληθυσμό μιλώντας και τα ελληνικά, θεώρησαν ότι δεν κινδύνευαν (Ελευθεράκης,Δ.,2023,45). Στις 25 Μαρτίου του 1944 εφαρμόστηκε η Τελική Λύση

για τους Εβραίους των Ιωαννίνων και 1870 άνθρωποι στοιβάχτηκαν και μεταφέρθηκαν στο Άουσβιτς. Από τους 1870 επέστρεψαν οι 112 ενώ 69 διασώθηκαν επειδή είχαν καταφύγει στα βουνά. Μετά το τέλος του Πολέμου η κοινότητα απαριθμούσε 181 μέλη (Ανδριανοπούλου,Π.,2014,Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος).

Ωστόσο, άλλες εβραϊκές κοινότητες στην Ελλάδα συνάντησαν καλύτερη μοίρα καθώς διασώθηκαν σε μεγάλο ποσοστό ή παρέμειναν αλώβητες με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα εκείνο της Ζακύνθου (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,297). Στη Ζάκυνθο, η μικρή εβραϊκή κοινότητα η οποία απαρτιζόταν από 275 μέλη, σώθηκε ολόκληρη χάρη στη σύμπραξη του μητροπολίτη, του δημάρχου και του τοπικού πληθυσμού. Επιπλέον, ο αντιφρονών Γερμανοαυστριακός διοικητής της Ζακύνθου Άλφρεντ Λυτ, είτε εσκεμμένα είτε λόγω «σιωπηλής αδιαφορίας» για τους Εβραίους της Ζακύνθου, καθυστέρησε τις διαδικασίες εκτοπισμού τους.

Ακόμη και η συνεχής έλλειψη πλοίων συνέβαλε στη διάσωσή τους. Έτσι, μέχρι και την αποχώρηση των Γερμανών διασώθηκαν οι πάντες (Ελευθεράκης,Δ.,2023,192-193). Συνεχίζοντας, στο Βόλο σώθηκε το 74% των Εβραίων χάρη στην αρωγή της οργανωμένης Αντίστασης και του τοπικού πληθυσμού. Το ίδιο ίσχυσε για την Αθήνα στην οποία είχαν βρει καταφύγιο πολλοί Εβραίοι από άλλες περιοχές και το ίδιο συναντάμε και στη Χαλκίδα (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,297). Στη Χαλκίδα αλλά και στη Θεσσαλία, σώθηκε πάνω από το 50% του εβραϊκού πληθυσμού χάρη στις δράσεις της Αντίστασης αλλά και τη συμπαράσταση του τοπικού πληθυσμού. Επιπροσθέτως, σημαντικό ρόλο στη διάσωσή τους συνετέλεσε και το γεγονός ότι οι Ρωμανιώτες Εβραίοι ξεχώριζαν δύσκολα από τους υπόλοιπους Έλληνες και από το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της ιταλικής κατοχής μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 1943, είχαν χρόνο να ενημερωθούν και να προετοιμαστούν για αυτό που ερχόταν (Ελευθεράκης,Δ.,2023,48).

2.3 Οι εβραϊκές κοινότητες μετά τον πόλεμο-το δράμα της επιστροφής

Τις πρώτες εβδομάδες μετά την Απελευθέρωση προς τα τέλη του 1944 και την άνοιξη του 1945,κυριαρχούσε πολιτικό χάος το οποίο δεν επέτρεπε στο ελληνικό κράτος να μεριμνήσει για τις εβραϊκές κοινότητες και για τους επιζώντες του Ολοκαυτώματος. Οι

εναπομείναντες Εβραίοι της Απελευθέρωσης δεν συγκροτούσαν αμιγώς μια ομοιογενή κοινότητα, αντιθέτως ήταν μία πρόσμιξη ανθρώπων από διάφορες πόλεις και περιοχές της Ελλάδας με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο, που δεν προσομοιάζαν σε τίποτα στις κοινότητες των Ρωμανιωτών και των Σεφαραδιτών που προϋπήρχαν προπολεμικά. Από τις 31 κοινότητες που προϋπήρχαν στο ελληνικό χώρο, παρέμειναν μόνο 6 ή 7 μεταπολεμικά. Το μεγαλύτερο ποσοστό των Εβραίων συγκεντρώθηκε στην Αθήνα, η οποία αποτέλεσε το νέο λίκνο της εβραϊκής ζωής. Οι εναπομείναντες Ρωμανιώτες και Σεφαραδίτες κάτω από αυτές τις περιστάσεις, επενενώθηκαν και σχημάτισαν μία καινούργια κοινότητα η οποία διακατεχόταν από το πένθος, τη στέρηση και το καθεστώς φόβου. Εκπρόσωπός τους αποτέλεσε το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (ΚΙΣ), το οποίο το 1945 αναγνωρίστηκε επίσημα από το κράτος και ήταν υπεύθυνο για την ανασυγκρότηση των εβραϊκών κοινοτήτων. Ωστόσο οι εβραϊκές κοινότητες δεν επανήλθαν ποτέ στο κοινωνικό στάτους που κατείχαν πριν τον πόλεμο. Ειδικότερα, το 1946 η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, είχε αποδεκατιστεί. Τα παιδιά ήταν μόλις 220, εβραϊκό σχολείο δεν υπήρχε, ενώ οι ραβίνοι της πόλης είχαν βρει τον θάνατο στα κρεματόρια.

Οι εναπομείναντες Εβραίοι που γύρισαν στην πόλη αντίκρισαν μια περιοχή αγνώριστη, όπου οι συγγενείς και φίλοι τους είχαν χαθεί, το εβραϊκό νεκροταφείο είχε καταστραφεί και λεηλατηθεί όπως επίσης και τα σπίτια τους. Επιπλέον λόγω του μεγάλου κύματος προσφύγων από την Ανατολική Μακεδονία το 1945 (60,000), το ελληνικό κράτος αδυνατούσε να προσφέρει σε όλους στέγη και έτσι οι Εβραίοι παρέμειναν αβοήθητοι και χωρίς να τους έχει αποδοθεί ιδιαίτερη μέριμνα. Οι επιζώντες είχαν να αντιμετωπίσουν τις σκληρές αναμνήσεις του διωγμού και του εκτοπισμού τους, τη μαζική εξόντωση και την αδιάκοπη αγωνία για την τύχη των συγγενών τους, θέματα δηλαδή που δεν απασχολούσαν τους μη Εβραίους (Ελευθεράκης,Δ.,2023,51-52). Δεν μπορούσαν να βρουν εργασία καθώς είχαν διαγραφεί από όλα τα εργατικά σωματεία και τους επαγγελματικούς συλλόγους (Καραμανώλης,Π.,2021,11).

Ένα άλλο βασικό θέμα που απασχόλησε τους επιζώντες επιστρέφοντας, ήταν η κατάληψη των σπιτιών και των καταστημάτων τους αλλά και η απαλλοτρίωση των περιουσιών τους, κατά τη διάρκεια της εξορίας τους. Τον Μάρτιο του 1943 με πρωτοβουλία του Μαξ Μέρτεν οι διμευμένες εβραϊκές επιχειρήσεις και κατοικίες στη Θεσσαλονίκη θα μεταβιβάζονταν σε Έλληνες μεσεγγυούχους και για τη διευκόλυνση της διαχείρισης του έργου αυτού, συστάθηκε και η Υπηρεσία Διαχείρισεως

Ισραηλιτικών Περιουσιών(ΥΔΠ). Στην όλη διαδικασία εξέτασης των σχετικών αιτήσεων πέραν της επίσημης επιτροπής, συμπεριλήφθηκε η Υπηρεσία Ασφαλείας και παρουσία του ίδιου του Μέρτεν, ο οποίος προφανώς επιθυμούσε τοιουτοτρόπως να ευνοήσει συγκεκριμένους υποψηφίους δηλαδή, δωσίλογους ή οπαδούς (Ελευθεράκης,Δ.,2023,47). Στη δήμευση των εβραϊκών επιχειρήσεων, κατοικιών και περιουσιών πέρα από τους δωσίλογους και τους Γερμανούς, στη ληστεία είχαν συμμετάσχει και χριστιανοί συμπολίτες. Έτσι, πολλοί Εβραίοι επιζώντες επιστρέφοντας στην πόλη τους βρήκαν τα σπίτια τους κατελυμμένα από άλλους και μετατράπηκαν σε πρόσφυγες μέσα στην ίδια τους την πόλη (Ελευθεράκης,Δ.,2023,52).

Υπολογίζεται ότι στις αρχές του 1945 το 85% των Εβραίων που υπήρχαν στην Αθήνα ήταν άστεγοι , όπως επίσης και στη Θεσσαλονίκη, όπου τα εβραϊκά σπίτια κατοικούνταν πλέον από Έλληνες (Καραμανώλης,Π.,2021,11). Μεταπολεμικά, το ζήτημα της επιστροφής των περιουσιών, αποτέλεσε φλέγον ζήτημα μακροχρόνιας αντιπαράθεσης ανάμεσα στις εβραϊκές κοινότητες και στο ελληνικό κράτος. Αρχικά, η κυβέρνηση του Γεώργιου Παπανδρέου στις 18 Οκτωβρίου 1944, είχε ψηφίσει την επιστροφή των περιουσιών στους νόμιμους ιδιοκτήτες. Ωστόσο, αυτό δεν εφαρμόστηκε καθώς παρεμποδίστηκε η διαδικασία σε υπηρεσιακό επίπεδο.

Η διαμάχη αυτή των επιζώντων με το κράτος σχετικά με τις εβραϊκές περιουσίες δημιούργησε ένα κλίμα ανασφάλειας και ρήξη της εμπιστοσύνης των Εβραίων προς το κράτος. Αυτή η αίσθηση αδικίας και μη απονομής δικαιοσύνης ώθησε πολλούς Εβραίους είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα, στη μετανάστευση ή τουλάχιστον τη διευκόλυνε, γεγονός που φαίνεται και από την υπάρχουσα αλληλογραφία (Μπουρούτης,Α.,Κ.,2023,96). Τα οικονομικά συμφέροντα από την εξόντωση των Εβραίων στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη ήταν μεγάλα. Οι υπηρεσίες της δημόσιας διοίκησης αντιμετώπιζαν το εβραϊκό στοιχείο σαν ένα ξένο σώμα μέσα στην ελληνική κοινωνία ακόμη και μετά την τραγωδία του Ολοκαυτώματος.

Οι νομικές διεκδικήσεις των Εβραίων αμφισβητούνταν συνεχώς από το κράτος, το οποίο ζητούσε διαρκείς εξακριβώσεις από εκείνους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η έκδοση πιστοποιητικών συγγενείας των λιγοστών κληρονόμων των αφανισμένων Εβραίων οι οποίοι παρουσιάζονταν ως νόμιμοι διεκδικητές των λεηλατημένων περιουσιών τους, συναντώντας μόνιμη καχυποψία (Μπουρούτης,Α.,Κ.,2023,98). Τελικώς, από τις 600 αγωγές που έγιναν από ελάχιστους

Εβραίους επιζώντες για επιστροφή των ακινήτων τους μέχρι το 1949, επεστράφησαν μόνο τα 30 (Μόλχο,Ρ.,2007,39). Ωστόσο, λόγω της ίδρυσης του Οργανισμού Περιθάλψεως και Αποκαταστάσεως Ισραηλιτών Ελλάδος (ΟΠΑΙΕ) το 1949, ο οποίος ανέλαβε το δύσκολο έργο αποκατάστασης των εβραϊκών περιουσιών και του οποίου η λειτουργία συνεχίστηκε μέχρι το 1970, διαπιστώθηκε ότι παρά την απώλεια του εβραϊκού κινητού πλούτου, η εβραϊκή ακίνητη περιουσία διασώθηκε και αποδόθηκε στους νόμιμους ιδιοκτήτες ή στους αποδεδειγμένα με διαπιστευτήρια έγγραφα νόμιμους κληρονόμους, πλην κάποιων σύνθετων υποθέσεων (Μπουρούτης,Α.,Κ.,2023,154& 162-163).

2.4 Προβλήματα ένταξης του ελληνικού Ολοκαυτώματος στη συλλογική εθνική μνήμη- Η περίοδος σιωπής στην Ευρώπη και στην Ελλάδα

Οι πρώτες δεκαετίες μετά τον πόλεμο και την εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης από το ναζιστικό καθεστώς, σημαδεύτηκαν από κάποια σιωπή. Αυτό θα κρατήσει μέχρι και τις αρχές του 1960 κατά τη διάρκεια της δίκης του Adolph Eichmann στην Ιερουσαλήμ, όπου ο τοίχος της σιωπής άρχισε πραγματικά να σπάει. Η εμφάνιση των 111 επιζώντων του στρατοπέδων, απελευθέρωσε τις φωνές των θυμάτων και τους μεταμόρφωσε σε μάρτυρες. Η δίκη στην Ιερουσαλήμ και η δίκη στη Φρανκφούρτη λίγα χρόνια μετά, έδωσαν τέλος στη σιωπηλή εποχή.

Από εκεί και πέρα οι μαρτυρίες πολλαπλασιάζονται και γίνονται πολυάριθμες από τη δεκαετία του 1970 και μετά, γι' αυτό το λόγο, η εποχή ονομάστηκε «εποχή του μάρτυρα 2».Αλλά ήταν κυρίως από τη δεκαετία του 1980 με την επινόηση του όρου «Ολοκαύτωμα» και με την προβολή της ομώνυμης τηλεοπτικής σειράς, όπου η εβραϊκή εξόντωση βγήκε από τους εβραϊκούς κόλπους και βρήκε τη θέση της στις δυτικές κοινωνίες. Πλέον το τραύμα δεν αφορούσε μόνο τα θύματα και τους απογόνους τους αλλά έγινε ένα πολιτισμικό τραύμα για ολόκληρη τη δυτική κοινωνία. Η μεγάλη αυτή περίοδος σιωπής μπορεί να εξηγηθεί ποικιλοτρόπως αφού απαιτείται και μία περίοδος αποστασιοποίησης από τα γεγονότα συνήθως τουλάχιστον 20 χρόνων, ώστε να μπορεί να κατανοηθεί το εύρος και η φρίκη της καταστροφής καθώς και οι συνέπειές της (Vassard-Varon,Ο.,2015,213).

Η γενοκτονία των Εβραίων από τους Ναζί συντελέστηκε στην καρδιά της Ευρώπης απασχολώντας όλες σχεδόν τις Ευρωπαϊκές χώρες, επηρεάζοντας πρωτίστως τους πρωταγωνιστές της τραγωδίας, συνιστώντας μέρος της ιστορίας τους. Δεν αποτέλεσε ένα εβραϊκό ιδιωτικό ζήτημα αλλά μία ευρωπαϊκή υπόθεση. Πέρα όμως από την ιστορία, η καταστροφή των Εβραίων θρυμμάτισε τη συνείδηση του μεταπολεμικού ανθρώπου, όχι αποκλειστικά του Ευρωπαίου, αλλά και την αίσθησή του ανήκειν σε μία ενιαία κουλτούρα και σε μια κοινή ιστορία (Βασάρ-Βαρών,Ο.,2012,41). Η πίστη στην πρόοδο που συνόδευε την ευρωπαϊκή κοινωνία από τον Διαφωτισμό έως τον Μαρξισμό έγινε κομμάτια μετά το Ολοκαύτωμα, συμπαρασύροντας και την εμπιστοσύνη στην οικονομική και τεχνική πρόοδο. Ταυτόχρονα διαψεύστηκε η αισιοδοξία που συνέδεε την εξέλιξη της τεχνολογίας με την ανάπτυξη της κοινωνίας. Η υλική πρόοδος δεν εξασφάλισε μια δικαιότερη κοινωνική ζωή, αντιθέτως κατά τον 20^ο αιώνα σκοτώθηκαν εκατομμύρια άνθρωποι από ανθρώπινες αποφάσεις (Βασάρ-Βαρών,Ο.,2012,45). Πολλές φορές η σιωπή αυτή της ευρωπαϊκής κοινωνίας μπροστά σε αυτή την κτηνωδία μπορεί να εξηγηθεί και από τη σκληρή παραδοχή ότι οι πολιτισμένοι Χριστιανοί Ευρωπαίοι έφτασαν σε τέτοιο σημείο αγριότητας. Τα σκληρά αυτά γεγονότα έπληξαν τον ναρκισσισμό των Ευρωπαίων οι οποίοι υπήρξαν παιδιά του Διαφωτισμού και των Επαναστάσεων.

Το βάρος όμως της ευθύνης υπήρξε βαρύτερο για τη μνήμη και τη συλλογική συνείδηση των ιθυνόντων δηλαδή των Γερμανών (Βασάρ-Βαρών,Ο.,2012,113). Η εβραϊκή γενοκτονία από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, κάλεσε όλους τους ευρωπαϊκούς λαούς να διαχειριστούν και να αναμετρηθούν με το τραύμα που τους συνέδεε, να πενήθουν για την κοινή αρνητική ιστορική τους κληρονομιά και να επεξεργαστούν σα σύνολο την τραυματική αυτή εμπειρία. Αυτό αφορούσε τη μεταμέλεια και επανόρθωση για τις αδικίες του παρελθόντος από την πλευρά των θυτών, ενώ τα θύματα να επιδιωχθεί η νομιμοποίηση των πρωτοβουλιών με απώτερο στόχο την κάθαρση (Κόκκινος,Γ.,2020,337).

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, οι ευρωπαϊκές κοινωνίες όπως και οι εβραϊκές κοινότητες προσπαθούσαν να ανοικοδομηθούν και να ανασυγκροτηθούν. Οι επιζώντες επιλέγουν να σιωπήσουν και οι κοινωνίες να μην ακούσουν. Επιπλέον το γενικότερο κλίμα του Ψυχρού Πολέμου δεν βοήθησε στο να εκλείψουν οι σιωπές στο δυτικό κόσμο. Εκείνη την εποχή ο εχθρός πλέον ήταν ο κομμουνισμός και όχι ο ναζισμός και δεδομένου ότι η Γερμανία συμμάχησε με την Αμερική, η Δύση δεν συζητούσε το

ζήτημα της εξόντωσης των Εβραίων από τους Ναζί. Τα εκατομμύρια θύματα των Εβραίων εντάχθηκαν στην ευρύτερη κατηγορία των θυμάτων πολέμου, χωρίς να γίνει ειδική μνεία στη ρατσιστική διάσταση που πήρε ο εκτοπισμός τους, υπονομεύοντας τη σημασία της (Μαλαγιώργη,Κ.,2011,6).

Επιπλέον, η σιωπή γύρω από το Ολοκαύτωμα μπορεί να εξηγηθεί και από τον αντισημιτισμό σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες και στην πολλαπλή μεταμόρφωσή του κατά τον 20^ο αιώνα, συμπεριλαμβανόμενης και της Ελλάδας (Δρουμπούκη, Α.,Μ., και Χανδρινός,Ι.,2015). Βέβαια ο αντισημιτισμός δεν υπήρξε κάτι καινούργιο, οι καταβολές του βρίσκονται δύο χιλιάδες χρόνια πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Τα πρώτα χρόνια εμφάνισης του Χριστιανισμού, εδάφια στη Βίβλο τόνιζαν ότι οι Εβραίοι δεν αναγνώρισαν τον Ιησού Χριστό παρότι ήταν Εβραίος, ήταν εχθρικοί απέναντί του και τον σταύρωσαν. Για πολλά χρόνια στα ιερότερα κείμενα δημιουργούνταν μία δυσμενής εικόνα για εκείνους, ενώ αλλεπάλληλες γενιές ιερέων τους αποκαλούσαν έναν λαό υποκριτών δεδομένου ότι ήθελαν να φονεύσουν τον Ιησού Χριστό. Έτσι εξηγείται και η συνεχής καταδίωξή τους κατά τον Μεσαίωνα όπου κυριαρχούσε ο Χριστιανισμός, καθώς δεν είχαν θέση στην ευρωπαϊκή χριστιανική κοινωνία. Μετά την εποχή του Διαφωτισμού και τη *Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου* το 1789 στη Γαλλία, οι Εβραίοι άρχισαν να θεωρούνται ισότιμοι πολίτες.

Μόλις στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στη Γερμανία οι Εβραίοι άρχισαν να έχουν ορισμένες ελευθερίες οι οποίες βέβαια καταπατήθηκαν με την άνοδο του Χίτλερ (Rees,L.,2021,20-21). Άλλωστε, οι ναζιστές στα πλαίσια της τελικής λύσης, εκμεταλλεύτηκαν σε μεγάλο βαθμό τον τοπικό αντισημιτισμό της κάθε χώρας, διαταράσσοντας τους κοινωνικούς δεσμούς της τοπικής κοινωνίας με τους Εβραίους, βασιζόμενοι στις μεταξύ τους διαφορές, οδηγώντας έτσι στη σταδιακή περιθωριοποίησή τους (Καβάλα,Μ.,2015,60).

Στα πρώτα χρόνια οι επιζώντες των στρατοπέδων θέλοντας να μοιραστούν ή να καταγράψουν την εμπειρία τους, συνάντησαν την άρνηση αλλά και τη δυσπιστία της ευρωπαϊκής κοινωνίας η οποία δεν ήταν ακόμη έτοιμη να ακούσει την αλήθεια. Η σιωπή και η δυσπιστία ερχόταν ως απάντηση στις πρώιμες αυτές μαρτυρίες οι οποίες πολλές φορές εκλαμβάνονταν ως αποκυήματα αρρωστημένης φαντασίας (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,300). Οι επιζώντες των στρατοπέδων επιστρέφοντας, πολλές φορές αντιμετώπιζαν μέχρι και τη δυσπιστία των ίδιων των Εβραίων της

κοινότητάς τους οι οποίοι στο άκουσμα των φριχτών γεγονότων τους περιθωριοποιούσαν (Μαλαγιώργη,Κ.,2011,3).

Επιπλέον, εκτός από την απροθυμία της ευρωπαϊκής κοινωνίας, πολλοί επιζώντες επιστρέφοντας από τα στρατόπεδα εξόντωσης επέλεξαν να λησμονήσουν αυτά που τους συνέβησαν. Αυτό αποτέλεσε έναν ακόμη παράγοντα καθυστέρησης της καταγραφής των μαρτυριών. Προσπαθώντας να ξεχάσουν, πολλοί επιζώντες επέλεξαν τη λήθη και τη σιωπή ώστε να μπορέσουν επιβιώσουν από τη φρίκη που έζησαν και να ριχτούν στη ζωή (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,300). Ακόμη και κάποιοι Εβραίοι οι οποίοι δεν εκτοπίστηκαν αλλά κρύφτηκαν, έχοντας υποφέρει μακριά από τα σπίτια τους κουβαλώντας το βάρος των δικών τους αναμνήσεων, επιβαρύνονταν τόσο από την ενοχή και τις τύψεις απέναντι στους επιζώντες των στρατοπέδων οι οποίοι είχαν γνωρίσει τη φρίκη, που δεν μπορούσαν να τους αντιμετωπίσουν (Μαλαγιώργη,Κ.,2011, 3).

Η εμπειρία των στρατοπέδων άφησε ανεξίτηλα ίχνη και ψυχολογικό βάρος στην ψυχοσύνθεση των Εβραίων, όντας μια εμπειρία που αντιτίθετο στις προπολεμικές αναμνήσεις. Η καταστροφή των Εβραίων διέρρηξε τη γενεαλογική συνέχειά τους και τους τραυμάτισε ατομικά αλλά και ως συλλογικότητα. Η απώθηση της μνήμης ως μέσο επιβίωσης ξεκίνησε από τα στρατόπεδα και τους ακολούθησε και μετά σε μία απέλπιδα προσπάθεια για μια φυσιολογική ζωή. Το πένθος για τους νεκρούς τους, ο επαναπροσδιορισμός της ηθικής τους, η επαφή με τη φρίκη και η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στους ανθρώπους και της αυτοεκτίμησής τους, αφέθηκε ως κληρονομιά στις επόμενες γενιές.

Οι απόγονοι μεγάλωσαν σε ένα περιβάλλον υπερπροστατευτικό όπου προετοιμάζονταν προληπτικά για μια ακόμη γενοκτονία, ενώ όλη η οικογένεια βρισκόταν σε μία συνομωσία σιωπής όπου οι γονείς δεν μοιράζονταν την τραυματική εμπειρία γιατί δεν μπορούσαν, αλλά και τα ίδια τα παιδιά δεν τους ρωτούσαν. Οι εβραϊκές κοινότητες αποδεκατισμένες από τον πόλεμο πια και ζώντας σε ένα περιβάλλον αδικίας, αν λάβουμε υπόψιν και το θέμα της αποκατάστασης των περιουσιών, επέλεξαν να αποσυρθούν ώστε να ανασυγκροτηθούν και να διαχειριστούν την τραυματική τους εμπειρία, διατήρησαν ένα χαμηλό δημόσιο προφίλ, διαλέγοντας την εσωστρέφεια και τη σιωπή μη μπορώντας ακόμη να μιλήσουν στο ελληνικό κοινό (Μαλαγιώργη,Κ.,2011,4).

Στην Ελλάδα, παρά το μέγεθος της καταστροφής με τον αριθμό των θυμάτων να φτάνει περίπου στο 86% ,ένα ποσοστό που αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα της Ευρώπης, η ανάμνηση αυτής της απώλειας έμεινε για πάρα πολλά χρόνια στο περιθώριο. Η λεγόμενη «σιωπηλή εποχή» στην Ελλάδα κράτησε 15 χρόνια παραπάνω απ’ ότι στην υπόλοιπη Ευρώπη. Πέρασε αρκετός καιρός ώστε να επέλθει η συνειδητοποίηση ότι οι 60.000 Εβραίοι που χάθηκαν κατά τη διάρκεια της Γερμανικής Κατοχής παρά τη διαφορά στη θρησκεία υπήρξαν Έλληνες πολίτες (Vassard-Varon,Ο.,2015,215). Είναι αναμφίβολο ότι η νεοελληνική ταυτότητα βασίστηκε στην ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία αλλά και στην ελληνική γλώσσα. Δεδομένου ότι οι εβραϊκές κοινότητες δεν μοιράζονταν το ίδιο θρήσκευμα ενώ στην περίπτωση των Σεφαραδιτών ούτε και τη γλώσσα μέχρι τον πόλεμο, οδήγησε στον αποκλεισμό τους από το εθνικό σώμα των Χριστιανών οι οποίοι τους αντιμετώπιζαν σαν ξέχωρα όντα της ελληνικής κοινωνίας, οι Εβραίοι δηλαδή υπήρξαν οι «Άλλοι» (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,298). Ο χριστιανικός αντιεβραϊσμός είχε μακρά παράδοση στον ελληνικό χώρο. Ακόμη και μετά τον πόλεμο, αν και οι εβραϊκές κοινότητες δεν ήρθαν σε επαφή με ακραία αντισημιτικά επεισόδια όπως στο παρελθόν, αντιμετώπισαν την εχθρότητα των Χριστιανών λόγω του θέματος της αποκατάστασης των εβραϊκών περιουσιών (Μαλαγιώργη,Κ.,2011,4).

Οι Σεφαραδίτες της Θεσσαλονίκης όμως θεωρούσαν τους εαυτούς τους Θεσσαλονικείς Εβραίους, ήταν δηλαδή πεπεισμένοι για την ταυτότητά τους. Οι ίδιοι δεν μπορούσαν ακόμη να θεωρήσουν τους εαυτούς τους Έλληνες καθώς ο χρόνος από την ένωση της Θεσσαλονίκης με το ελληνικό κράτος το 1912 μέχρι και το 1942, παρά τα 30 χρόνια, δεν φάνηκε αρκετός. Συνεπώς, ο διωγμός φάνηκε ότι αφορούσε μια πληθυσμιακή μειονότητα μέσα στο ελληνικό κράτος που δεν ανήκε στην ελληνορθόδοξη κοινότητα αλλά αφορούσε αποκλειστικά τους «Άλλους» (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,298). Στην Ελλάδα για πολλά χρόνια θεωρούνταν ότι το Ολοκαύτωμα υπήρξε αμιγώς εβραϊκό ζήτημα και ότι δεν αφορούσε την ελληνική κοινωνία παρά τον μεγάλο αριθμό των θυμάτων αλλά και τη συμμετοχή πολλών Εβραίων που είχαν πολεμήσει ως Έλληνες στο Αλβανικό Μέτωπο. Μονογραφίες και πρακτικά συνεδρίων της εποχής σχετικά με την Κατοχή δεν έκαναν καμία αναφορά στην εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων (Μόλχο,Ρ.,2019, 25).

Στη Θεσσαλονίκη όπου η εβραϊκή κοινότητα της πόλης εκτοπίστηκε συναντώντας την αδιαφορία ενώ μερικές φορές υποκινήθηκε και από τη συνεργασία των Ορθόδοξων

Χριστιανών επέφερε ένα κλίμα ενοχής στην πόλη. Οι επαγγελματικές τάξεις της Θεσσαλονίκης, οι καθηγητές και φοιτητές Πανεπιστημίου, οι σύλλογοι των επιχειρηματιών και των δικηγόρων σίγασαν μπροστά στην καταστροφή των Εβραίων (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,298). Ωστόσο πρέπει να τονιστεί ότι η σιωπή γύρω από τη εξόντωση των Εβραίων αποτέλεσε μέρος της απόλυτης σιωπής που επιβλήθηκε γενικά σε ολόκληρη τη δεκαετία του 1940. Αυτό αφορούσε πρωτίστως τη μνήμη του ελληνικού Εμφυλίου ο οποίος διήρκησε μέχρι και τη Μεταπολίτευση το 1974. Την περίοδο αυτή, στον απολογισμό της Κατοχής και του αιματηρού Εμφυλίου που την ακολούθησε (1946-1974) και που έληξε με τη νίκη του δεξιού στρατοπέδου, η εξόντωση των Εβραίων δεν είχε θέση (Vassard-Varon, O., 2015, 215). Η ελληνική χριστιανική κοινωνία είχε τα δικά της τραύματα να διαχειριστεί, συνεπώς δεν υπήρχε ενδιαφέρον για τους Έλληνες Εβραίους και το άμεσο παρελθόν τους. Η περίοδος της Κατοχής και τα επακόλουθά της, άφησαν σαν παρακαταθήκη την ερήμωση πολλών χωριών και ένα μεγάλο κύμα αστέγων, ενώ καταστράφηκε η παραγωγή και τα έργα υποδομής και εκτινάχθηκε ο πληθωρισμός. Κατά τον αιματηρό Εμφύλιο που ακολούθησε και με τον απολογισμό του, η κατάσταση επιδεινώθηκε, σπαταλήθηκε μεγάλο μέρος από την αμερικανική βοήθεια για τις ανάγκες του και έτσι, η εβραϊκή μνήμη έμεινε για πολλά χρόνια στην αφάνεια. Στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, η πολιτική ηγεσία στόχευε στην καταπάτηση των δυνάμεων που τάσσονταν υπέρ του ΕΑΜ, στην περιθωριοποίηση των Αριστερών και στην εδραίωση της Δεξιάς. Το χαοτικό αυτό πολιτικό κλίμα συνεχίστηκε με την συνεχή έμφαση του κομμουνιστικού κινδύνου και την επιβολή της δικτατορίας και δεν ευνοούσε τη συζήτηση για το εβραϊκό ζήτημα (Μαλαγιώργη, Κ., 2011, 5).

Από το 1967 έως το 1974, η Δικτατορία των Συνταγματαρχών απομόνωνσε τη χώρα μέσα σε ένα στενό τρόπο σκέψης όπου οι «Άλλοι» δεν αναγνωρίζονταν. Εκεί η Ελλάδα έπρεπε να ανήκει αποκλειστικά στους Ορθόδοξους Χριστιανούς Έλληνες, συνεπώς οι Εβραίοι συνέχιζαν να θεωρούνται ακόμη οι «Άλλοι». Μετά την πτώση του καθεστώτος και την έλευση της δημοκρατίας η ελληνική κοινωνία ακόμη δεν ήταν έτοιμη να αντιμετωπίσει τα γεγονότα του 1940. Επιπλέον, η Αντίσταση και η συμβολή της αναγνωρίστηκαν μόλις το 1982 με την ανάληψη της εξουσίας από το Σοσιαλιστικό Κόμμα.

Έτσι, κατά την Μεταπολίτευση που αποτέλεσε μια περίοδο μεγάλου ανοίγματος από πολλές απόψεις για την ελληνική κοινωνία, παρατηρήθηκε μια μικρή αλλαγή σχετικά

με την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων (Vassard-Varon,O.,2015,215). Η μνήμη των Εβραίων δεν μπορούσε να αναδυθεί ακόμη, καθώς είχαν προτεραιότητα άλλες σιωπές πιο καίριες για την ελληνική κοινωνία, οι οποίες έπρεπε να σπάσουν, ήτοι ο Εμφύλιος, η Αντίσταση, οι διώξεις των αριστερών και τα χρόνια της δικτατορίας. Η Αριστερά προσπαθώντας πλέον να αναδείξει τους αγώνες της και να βγει από το περιθώριο στο οποίο βρισκόταν για πολλά χρόνια, δεν μπορούσε να ασχοληθεί με αυτή την ξεχασμένη ιστορία (Μαλαγιώργη,Κ.,2011,6). Η εβραϊκή μνήμη παρέμεινε αόρατη και αντιμετωπίστηκε πραγματικά μόνο από τη δεκαετία του 1990 (Vassard-Varon,O.,2015,215).

Η μνήμη του Ολοκαυτώματος στην Ελλάδα μπορεί να διαχωριστεί σε τρεις περιόδους. Η πρώτη είναι η περίοδος της σιωπής η οποία διήρκεσε περίπου 45 χρόνια (1945-1990). Η δεύτερη, η οποία ανοίγει με τη δεκαετία του 1990, χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση εκδήλωσης ενδιαφέροντος για την εβραϊκή γενοκτονία, καταρχάς στους ακαδημαϊκούς κύκλους. Ήταν η εποχή όπου έλαβαν χώρα τα πρώτα συνέδρια και οι ημερίδες, καθώς και η πρώτη έκδοση μαρτυριών στα ελληνικά. Η δημιουργία του «Συλλόγου για τη μελέτη των Εβραίων της Ελλάδας» συνέβαλε σημαντικά στην αφύπνιση αυτού του ενδιαφέροντος. Η τρίτη περίοδος ξεκινάει τη δεκαετία του 2000. Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται πρακτικά από την ανάληψη πρωτοβουλιών από την πλευρά της Πολιτείας, αναφορικά με το ελληνικό Ολοκαύτωμα. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η Ελλάδα έχει κάνει μεγάλα βήματα για την επίσημη αναγνώριση αυτής της μνήμης τόσο στον χώρο της διδασκαλίας, όσον αφορά στη δημιουργία μνημείων αλλά και στη συμμετοχή των αρχών σε διάφορες εκδηλώσεις μνήμης (Vassard-Varon,O.,2015,215).

Κεφάλαιο 3^ο

Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων στην ελληνική ιστοριογραφία (1945-2000)

Μαρτυρίες, βιβλία και ιστοριογραφία για το Ολοκαύτωμα

3.1 Οι δεκαετίες του '40 και του '50

Τη δεκαετία του 1940, στον παράνομο αντιστασιακό Τύπο της Κατοχής, που υπήρξε σύγχρονος με τα γεγονότα, δεν γράφεται τίποτα για την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων, αντιθέτως κυριαρχεί μια σιωπή για το θέμα. Ενώ υπάρχει λεπτομερής περιγραφή των θηριωδιών των Γερμανών σε διάφορες περιοχές και χωριά της Ελλάδας, σε αυτό το ζήτημα δεν γίνεται καμία αναφορά. Ο διωγμός των Ελληνοεβραίων δεν είχε εγγραφεί ως ένα ελληνικό εθνικό πρόβλημα και δεν είχε περάσει ακόμη στην κοινή συνείδηση (Βασάρ-Βαρών,Ο.,1994,81).

Το 1945 και το 1946, οι ελληνικές εφημερίδες δεν αναφέρονται καθόλου στο θέμα, δεν υπάρχει κανένα χρονογράφημα ή επιφυλλίδα. Η μοναδική εφημερίδα στην οποία δημοσιεύονται οι πρώτες σύντομες μαρτυρίες είναι στην εβραϊκή εφημερίδα της Θεσσαλονίκης το *Ισραηλιτικόν Βήμα*. Στις 4 Ιανουαρίου του 1946 δημοσιεύεται « Η αντίσταση στα γκέττο» του Σολομώντος Μπεναδών και στις 17 Ιανουαρίου του 1946 δημοσιεύεται η δεύτερη ενός εμφανώς αριστερού που παραμένει ανώνυμος λόγω του Εμφυλίου και τιτλοφορείται «Οι αντάρτες σώζουν Εβραίους. Από το ημερολόγιο ενός Εβραίου αντάρτη». Ωστόσο, στις πρώτες αυτές μαρτυρίες αποτυπώνεται μόνο η αντίσταση και η διάσωση αλλά όχι ο διωγμός και η εξόντωση (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,301-302). Αντίστοιχη στάση παρατηρείται και στην ακαδημαϊκή κοινότητα όπου δεν υπάρχει κάποια ιδιαίτερη επίσημη αναφορά στην εξόντωση στην Ελλήνων Εβραίων πλην ελαχίστων εξαιρέσεων.

Το 1945 δημοσιεύτηκε μια έκθεση 140 σελίδων από πέντε καθηγητές προερχόμενων από τα Πανεπιστήμια της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης αναφορικά με την Κατοχή στη βόρεια Ελλάδα. Η έκθεση με τίτλο, *Η μαύρη βίβλος των βουλγαρικών εγκλημάτων εις την ανατολικήν Μακεδονίαν και δυτικήν Θράκην*, αποσκοπούσε σε ενδεχόμενες αποζημιώσεις και διεκδικήσεις. Το κείμενο περιλάμβανε φωτογραφίες και πραγματευόταν αναλυτικά τις αγριότητες που διαπράχθηκαν από τους Βούλγαρους στη Μακεδονία και στη Θράκη και τα μέτρα «εκβουλγαρισμού» της περιοχής βασιζόμενοι σε προφορικές μαρτυρίες, σε επίσημα έγγραφα και εκθέσεις των αρχών και σε βουλγάρικες εφημερίδες. Η έκθεση αυτή αποτέλεσε από τις παλαιότερες πηγές σχετικά με την εβραϊκή εκτόπιση στην Ελλάδα. Ανάμεσα στις μαρτυρίες των κατοίκων της περιοχής, περιλαμβάνονταν και δύο μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων οι οποίοι περιέγραφαν αναλυτικά τις συνθήκες του διωγμού των Εβραίων στη βόρεια Ελλάδα και την εξόντωση στα κρεματόρια.

Στις 25 Απριλίου 1945 ο Χαϊμ Κάλβο από τη Νέα Ορεστιάδα, αποτέλεσε από τις πρώτες και βιωματικές μαρτυρίες σχετικά με τη δολοφονία των Εβραίων στην ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Επιπλέον, οι καθηγητές παρέθεσαν και μια αναφορά από την Ισραηλιτική Κοινότητα της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης η οποία χρονολογείται στις 23 Απριλίου 1945. Η έκθεση αυτή είχε υπογραφεί από τον πρόεδρο της κοινότητας Μωυσή Πέσσαχ ο οποίος έκανε αναφορά στις αντιεβραϊκές ενέργειες που σημειώθηκαν στις περιοχές αυτές χωρίς όμως να επεκτείνεται στους εκτοπισμένους Εβραίους το 1943 και στο τί απέγιναν (Ελευθεράκης,Δ.,2023,88-89).

Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα ιστοριογραφίας αποτέλεσε το βιβλίο του Δημήτριου Ι. Μαγκριώτη, *Θυσίαι της Ελλάδος και εγκλήματα Κατοχής 1941-1944*. Το βιβλίο του συγγραφέα το 1949 τιμήθηκε με το Χρυσό Βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών. Στο βιβλίο αυτό υπάρχει εκτενής αναφορά των ελληνικών περιοχών που καταστράφηκαν από τους Γερμανούς καθώς και των θυμάτων. Στην αναφορά αυτή, σχετικά με την περιοχή της Μακεδονίας, ο συγγραφέας καταγράφει μόνο 2.500 θύματα δίχως να υπολογίζει τους 45.000 Εβραίους που αφανίστηκαν στα στρατόπεδα, κατηγοριοποιώντας τους δηλαδή ως μη Έλληνες (Μόλχο,Ρ.,2019,26). Επιπλέον, χρησιμοποιεί τους όρους «γενοκτονία» και «ομηρία», για να αναφερθεί χωρίς διάκριση στο σύνολο του ελληνικού λαού, μην κάνοντας ειδική αναφορά στους Εβραίους (Αμπατζοπούλου,Φ.,2014).

Ωστόσο ο Μαγκριώτης, στο κεφάλαιο *Η εξόντωση των Ισραηλιτών της Ελλάδος υπό των Γερμανών*, περιγράφει αναλυτικά τους διωγμούς των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη αλλά και στις υπόλοιπες ελληνικές περιοχές καθώς και αριθμητικά στοιχεία της εβραϊκής εξόντωσης βασισμένος στο «Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Συντονισμού και Γνωματεύσεως» Γενικότερα όμως, όσον αφορά την ιστοριογραφία στο 2^ο μισό του 20^{ου} αιώνα, δεν γίνεται καμία αναφορά στο Ολοκαύτωμα πλην ίσως μιας μικρής επισήμανσης και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις (Σταμουλόπουλος,Σ.,2019,28). . Στο ίδιο μήκος κύματος κινήθηκε και την ίδια χρονιά (1949) το βιβλίο του Δημητρίου Γατόπουλου, *Ιστορία της Κατοχής*. Το έργο του Γατόπουλου έκτασης 800 σελίδων βασίστηκε σε αρχειακές πηγές και περιγράφει λεπτομερώς τα γεγονότα από το 1939 ως το 1944. Στο βιβλίο του αφιερώνονται μόνο δύο σελίδες στους Έλληνες Εβραίους οι οποίες είναι κατά βάση γενικολογίες.

Τονίζεται η συμπαράσταση των χριστιανικών οικογενειών οι οποίες έκρυψαν Εβραίους αλλά και η αρωγή των αντιστασιακών οργανώσεων, ενώ η δήμευση των περιουσιών αποδίδεται αποκλειστικά στους Γερμανούς. Αξιοσημείωτη είναι και η διαπίστωση του Γατόπουλου ο οποίος παρά το υψηλό επίπεδο εξόντωσης των Ελλήνων Εβραίων γενικά, ξεχωρίζει ελάχιστες απώλειες, υπολογίζοντας ως θύματα της περιόδου της Κατοχής, μόνο εκείνους που χάθηκαν στον ελληνικό χώρο, χωρίς να υπολογίζει τις χιλιάδες Έλληνες Εβραίους που θανατώθηκαν στα ναζιστικά στρατόπεδα. Καθώς η μαζική αυτή δολοφονία των Εβραίων συντελέστηκε σε ξένα εδάφη, δεν τη συνέδεσε με την Κατοχή στο ελληνικό έδαφος (Ελευθεράκης,Δ.,2023,95).

Προς τα τέλη της δεκαετίας του '40 εκδόθηκαν και τα πρώτα δύο βιβλία σχετικά με την εκτοπισμό, τα στρατόπεδα και την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων που για την ακαδημαϊκή κοινότητα αποτέλεσαν ιδρυτικά έργα αυτής της βιβλιογραφίας. Το 1948 μέσα στον Εμφύλιο, εκδόθηκε το πρώτο βιβλίο στα ελληνικά από τον Θεσσαλονικιό Εβραίο γιατρό Ισαάκ Ματαράσσο με τίτλο *Κι όμως όλοι τους δεν πέθαναν...*, το οποίο αποτέλεσε ένα χρονικό του εβραϊκού διωγμού κυρίως στη Θεσσαλονίκη αλλά και στην Αθήνα. Στο έργο αυτό συμπεριλαμβάνονταν οι πρώτες μαρτυρίες των επιζώντων καταγράφοντας τις αφηγήσεις τους και τις εμπειρίες από τα στρατόπεδα (Καραμανώλης,Π.,2021,32).

Ο ίδιος ο συγγραφέας δεν αναφέρθηκε στη δική του εμπειρία διάσωσης καθώς κρύφτηκε και επέζησε. Οι φωνές των νεκρών στο βιβλίο του Ματαράσσο παίρνουν ζωή

περιγράφοντας τους πόνους και τα βάσανα των Εβραίων. Στο έργο η φρίκη των στρατοπέδων οφείλει να ειπωθεί και στους συμπατριώτες των Ελληνοεβραίων, δηλαδή τους Έλληνες, καθώς δεν γνώριζαν όλοι την αλήθεια για την εξόντωσή τους, αντιθέτως εκείνη περιοριζόταν μόνο στους κόλπους των ομοθησκών τους (Ματαράσσο,Ι.,2018,63-64). Στο βιβλίο παρουσιάζεται και η μαρτυρία του πρώτου ομήρου, του Λέοντος Μπατή που επιστρέφει στη Θεσσαλονίκη από τα στρατόπεδα, στις 15 Μαρτίου 1945. Οι συμπατριώτες του Θεσσαλονικείς οι οποίοι είχαν γλυτώσει το διωγμό, θα συνειδητοποιήσουν με τρόπο ακούγοντας την αφήγηση του Μπατή, τί συνέβη πραγματικά και ότι δεν θα ξαναδούν τους χαμένους συγγενείς και ομοεθνείς τους (Ματαράσσο,Ι.,2018,121-132). Το έργο περιλαμβάνει επίσης πολλές πληροφορίες για ιατρικά πειράματα στα οποία υπεβλήθησαν οι κρατούμενοι και προσωπική έρευνα του ίδιου του Ματαράσσο σε επιζώντες των στρατοπέδων (Ελευθεράκης,Δ.,2023,90).

Το βιβλίο του Ισαάκ Ματαράσσο παρά τις τόσες και περιγραφικές λεπτομέρειες και τα ερωτήματα που έθεσε, δυστυχώς περιορίστηκε στα στενά όρια των εβραϊκών κοινοτήτων και παρέμεινε στο περιθώριο για πολλές δεκαετίες, ως ότου να ωριμάσουν οι συνειδήσεις και η κοινωνία (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,305). Το έργο του Ματαράσσο κινήθηκε μεταξύ ιστοριογραφίας και παράθεσης τεκμηρίων, καθώς πρόκειται για την αντικειμενική καταγραφή των μαρτυριών και της ιστορίας μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας σε ορισμένες κοινωνικές συνθήκες, χωρίς όμως να μοιράζεται τη δική του τραυματική εμπειρία (Ελευθεράκης,Δ.,2023,90).

Το δεύτερο βιβλίο αναφορικά με την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων, κυκλοφόρησε από το 1948 ως το 1953 στα γαλλικά από δύο λόγιους της Θεσσαλονίκης από τον ραβίνο της πόλης Μικαέλ Μόλχο ενώ επιμελήθηκε από τον ιστορικό, Ιωσήφ Νεχαμά. Το έργο τιτλοφορείτο *In Memoriam: Hommage aux victimes juives de Nazis en Grèce*. Η δεύτερη έκδοση του έργου επεξεργάστηκε από τον Γιώργο Ζωγραφάκη και κυκλοφόρησε το 1973. Την επόμενη χρονιά κυκλοφόρησε και για πρώτη φορά το έργο μεταφρασμένο στα ελληνικά, 20 χρόνια μετά την πρώτη του κυκλοφορία.

Η έρευνα αυτή αποτελεί ακόμη και μέχρι σήμερα τη μοναδική εξιστόρηση αναφορικά με τον διωγμό και την εξόντωση του ελληνικού εβραϊσμού στο σύνολό του. Το έργο ξεκινούσε με την πρώιμη ιστορία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, συνεχίζοντας με τον διωγμό εκεί αλλά κάνοντας αναφορά και σε άλλες ελληνικές πόλεις. Τα τελευταία κεφάλαια διαπραγματεύονταν τις κοινότητες και τη συγκρότησή

τους και τις εβραϊκές περιουσίες. Το βιβλίο αυτό δεν έτυχε αναγνώρισης ούτε το 1940, αλλά ούτε και το 1973, δεδομένου ότι, αρχικά εκδόθηκε στη γαλλική γλώσσα, στη συνέχεια η έκδοση αυτή υπήρξε δυσεύρετη, αργότερα παρέμεινε εξαντλημένη, ενώ η μετάφραση και έκδοσή του στα ελληνικά καθυστέρησε πολύ. Επιπλέον, η έκδοση αυτή υπήρξε κοινοτική και διενεργήθηκε εκτός του βιβλιομπορίου. Ακόμη και σήμερα ισχύει αυτό, καθώς το βιβλίο δεν επανεκδόθηκε μετά το 1974 (Ελευθεράκης, Δ., 2023, 92). Ούτως ή άλλως ο προορισμός της κοινοτικής έκδοσης υπήρξαν κατά βάση οι οικογενειακές βιβλιοθήκες για τα μέλη των κοινοτήτων. Ωστόσο, το βιβλίο δεν αξιοποιήθηκε από την επιστημονική κοινότητα καθώς το θέμα του δεν την απασχολούσε. Ακόμη και σήμερα το *In Memoriam* θεωρείται το μείζον έργο που πραγματεύεται τον εκτοπισμό κάθε εβραϊκής κοινότητας στην Ελλάδα ενώ η ελληνική του έκδοση αποτέλεσε το ξεκίνημα της ελληνόγλωσσας βιβλιογραφίας πάνω στο Ολοκαύτωμα (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008, 303).

3.2 Η δεκαετία του '60

Η γενικότερη σιωπή συνεχίζεται και τη δεκαετία του 1960 στην Ελλάδα σχετικά με το Ολοκαύτωμα. Διεθνώς το ενδιαφέρον αρχίζει να αφυπνίζεται λόγω της δίκης του Άντολφ Άιχμαν το 1961 στην Ιερουσαλήμ και λόγω του βιβλίου της Χάνας Άρεντ, *Ο Άιχμαν στην Ιερουσαλήμ. Η κοινοτυπία του κακού*, το οποίο επηρέασε πολύ τις συνειδήσεις. Ακόμη και όταν εκδόθηκε το πρώτο σημαντικό βιβλίο για το Ολοκαύτωμα από τον Ραούλ Χίλμπεργκ με τίτλο, *Η καταστροφή των Ευρωπαίων Εβραίων*, το ζήτημα δεν άγγιξε ούτε τους ιστορικούς ούτε και την ελληνική κοινωνία. Ακόμη και στη Γερμανία είχε ανοίξει ο δημόσιος διάλογος για το ζήτημα, ενώ είχε προστεθεί και στην εκπαίδευση (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008, 306).

Στα ελληνικά σχολεία η ιστορία και η διδασκαλία της έφτανε μέχρι το τέλος του Α Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, η κοινωνιολογία αντιμετωπιζόταν με καχυποψία, η πολιτική επιστήμη είχε περιθωριοποιηθεί, η οικονομική και πολιτισμική ιστορία υποβαθμίζονταν ενώ η σύγχρονη ιστορία δεν διδασκόταν (Μαλαγιώργη, Κ., 2011, 5). Μια σπίθα ενδιαφέροντος σημειώθηκε λόγω της

δίκης του Μάξ Μέρτεν το 1959 στην Αθήνα, ο οποίος υπήρξε υπεύθυνος για την εκτόπιση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Ωστόσο, ενώ καταδικάστηκε σε 25 χρόνια φυλάκισης λόγω της ψήφισης του νόμου της ΕΡΕ, απελάθηκε στη Γερμανία όπου λόγω έλλειψης στοιχείων αφέθηκε ελεύθερος (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,306). Στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, η άνοδος της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών θα απομονώσει την Ελλάδα διπλωματικά περιθωριοποιώντας την για μεγάλο χρονικό διάστημα. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες όπου υπήρχε υπερτονισμός του ελληνικού εθνικού στοιχείου και του ορθόδοξου δόγματος, η ιστορία των «Άλλων» δεν παρουσίαζε ενδιαφέρον. Η ιστορία των Ελλήνων Εβραίων δεν μπορούσε να ενταχτεί στο ελληνικό εθνικό αφήγημα εφόσον η ελληνικότητα θεωρούνταν κατά βάση ελληνορθόδοξη και όχι πολυπολιτισμική (Μαλαγιώργη,Κ.,2011,5).

Μια μεμονωμένη περίπτωση στην ιστοριογραφία αποτέλεσε ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης ο οποίος το 1969 εξέδωσε το *Διωγμοί των Εβραίων στην Ελλάδα*. Ο Ενεπεκίδης κατόπιν έρευνας σε ελληνικά και γερμανικά αρχεία ασχολήθηκε με το ελληνικό Ολοκαύτωμα. Λόγω της προφανούς έλλειψης ελληνικής ιστοριογραφίας πάνω στο θέμα, παρουσίασε στον πρόλογό του σημειώσεις παρμένες από τον Δημήτριο Γατόπουλο (1949) και τον Δημήτριο Μαγκριώτη(1949), όπου περιλαμβάνονταν κεφάλαια αναφορικά με τον διωγμό των Εβραίων την περίοδο 1941-1944. Στη δεύτερη μάλιστα έκδοση του βιβλίου του, τόνισε το πρωτοφανές της απουσίας της ελληνικής ιστοριογραφίας και της στασιμότητας πάνω στο Ολοκαύτωμα, γεγονός το οποίο ερχόταν σε αντιδιαστολή με τη γενικότερη διεθνή αφύπνιση (Σταμουλόπουλος,Σ.,2019,27).

Ο Ενεπεκίδης, ερευνώντας γερμανικά αρχεία ανακάλυψε πλούσιο υλικό σχετικά με τους διωγμούς των Εβραίων και ξεκίνησε από μία δημοσιογραφική δημοσίευση η οποία τελικώς έγινε βιβλίο. Εξέδωσε το βιβλίο στην καθαρεύουσα η οποία υπήρξε ιδιαίτερος αρεστή την περίοδο της δικτατορίας. Ωστόσο, ο Ενεπεκίδης έχοντας υπάρξει καθηγητής στη Βιέννη με εξειδίκευση στον 18^ο και τον 19^ο αιώνα και όχι στον 20^ο , ακολουθεί μια γραμμική αφήγηση στην περιγραφή των γεγονότων, μεταφράζοντας απλά αρχεία στα ελληνικά, ενώ το ύφος του παραμένει δημοσιογραφικό, μη καθιστώντας το συγκεκριμένο βιβλίο ιδιαίτερος άξιο ιστοριογραφικής αναφοράς. Επιπλέον, στο βιβλίο του εξιδανικεύεται η στάση των κατοχικών κυβερνήσεων απέναντι στους Εβραίους όπως και ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ενώ δεν αναφέρεται πουθενά η συμβολή της Αντίστασης και η καταφυγή πολλών Εβραίων στον ΕΛΑΣ (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,307-308).

Μολονότι η βιβλιογραφία για τους Έλληνες Εβραίους τη δεκαετία του 1960 υπήρξε ισχνή, η Μύριαμ Νόβιτς η οποία υπήρξε Πολωνοεβραία ερευνήτρια, επιζήσασα του Άουσβιτς, εξέδωσε το 1967 στο Παρίσι, ένα εξέχον βιβλίο γραμμένο στη γαλλική, αφιερωμένο στους Έλληνες Εβραίους με τίτλο *Το πέρασμα των βαρβάρων* (*Le Passage des barbares*). Το 150 σελίδων βιβλίο της Μύριαμ Νόβιτς ουσιαστικά 20 χρόνια αργότερα, συμπλήρωσε το *In Memoriam* στο οποίο ήδη συμπεριλαμβάνονταν προφορικές μαρτυρίες. Εργαζόμενη στην Ελλάδα από το 1959, συγκέντρωσε και κατέγραψε μαρτυρίες από Έλληνες Εβραίους οι οποίοι είτε είχαν επιζήσει από τα στρατόπεδα, είτε είχαν κρυφτεί και επέζησαν ή είχαν καταφύγει στο ΕΑΜ, καλύπτοντας όλες σχεδόν τις ελληνικές πόλεις στις οποίες υπήρχαν εβραϊκές κοινότητες, καθιστώντας το βιβλίο αυτό μια πολύτιμη πηγή σχετικά με την τύχη των Ελληνοεβραίων.

Το επιπλέον σημαντικό στοιχείο στο έργο της Νόβιτς είναι και η συμπερίληψη μαρτυριών Αντιστασιακών Εβραίων, θέλοντας να δείξει και την αντίσταση που προέβαλαν οι ίδιοι οι Εβραίοι αναδεικνύοντας το θάρρος τους, καταρρίπτοντας έτσι τη γενικότερη τάση προς τα θύματα, τα οποία συχνά κατηγορούνταν για παθητικότητα μπροστά στον κατακτητή. Επιπροσθέτως, οι δημοσιεύσεις μαρτυριών Ελλήνων Εβραίων που συμμετείχαν στην Αντίσταση είναι ελάχιστες, γεγονός που καθιστά σημαντική τη συμβολή της Νόβιτς στο γενικότερο σύνολο των ελληνικών μαρτυριών. Τέλος, οι Ελληνοεβραίοι οι οποίοι κατέφυγαν στην Αντίσταση αν και αρχικά διάλεξαν αυτό τον δρόμο με στόχο την επιβίωση, σταδιακά μοιράστηκαν τις ίδιες ανησυχίες και τα ιδανικά με τους συντρόφους τους, βιώνοντας από κοινού την εξορία, τον τρόπο του Εμφυλίου και τις φυλακές. Δημιουργήθηκε δηλαδή έτσι ένας κοινός τόπος αναφοράς όπου οι Εβραίοι εντάσσονται πια στην εθνική ιστορία και όχι στην εθνοτική (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,308-311).

3.3 Η δεκαετία του '70

Δεδομένου ότι και η δεκαετία του 1970 είναι μια περίοδος αναταραχών λόγω της Μεταπολίτευσης και όλων των «πληγών» που είχε υποστεί και έπρεπε να διαχειριστεί η ελληνική κοινωνία λόγω του Εμφυλίου, της Δικτατορίας και της δίωξης των Αριστερών, δεν υπήρχε χώρος στο να αναδειχθεί και πάλι το εβραϊκό ζήτημα. Ακόμη

και η Αριστερά η οποία παίρνει τον λόγο μετά από πολυετή απουσία και σιωπή, δεν κάνει καμία αναφορά για αυτή την περασμένη ιστορία αλλά ασχολείται με άλλα ζητήματα (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008, 319). Ο Κωσταντίνος Τσουκαλάς ο οποίος εκδίδει το 1974 το βιβλίο του *Η ελληνική τραγωδία. Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, αναφέρεται στην Τριπλή Κατοχή αναλύοντας τις πολλαπλές οικονομικές επιπτώσεις της, κάνει αναφορά στην Αντίσταση και στις βιαιοπραγίες των Γερμανών, αλλά δεν αναφέρει πουθενά την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων. Ομοίως και ο Σαράντος Καργάκος το 1976 στο έργο του 1000 σελίδων με τίτλο *Γενική Ιστορία*, αναφέρεται λεπτομερώς στους αριθμούς των θυμάτων κατά την περίοδο της Κατοχής χωρίς όμως να κάνει καμία αναφορά στην εβραϊκή εξόντωση (Σταμουλόπουλος, Σ., 2019, 28). Το ίδιο συναντάμε και στο βιβλίο του Νίκου Σβορώνου, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, το οποίο μεταφράστηκε στα ελληνικά το 1976 καθώς είχε πρωτοεκδοθεί στα γαλλικά το 1953.

Η ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας αποδίδεται από την οπτική γωνία ενός αριστερού ιστορικού, όμως στα κεφάλαια που αφορούν την Αντίσταση και την Κατοχή δεν αναφέρεται πουθενά η γενοκτονία των Ελληνοεβραίων (Βασάρ-Βαρών, Ο., 2012, 176). Ωστόσο, παρά τη σιωπή της ακαδημαϊκής κοινότητας, τη δεκαετία του '70 αφυπνίζεται το ενδιαφέρον στις εκδόσεις και εκδίδονται τα πρώτα βιβλία στα ελληνικά πάνω στην εβραϊκή εξόντωση με πρωτοβουλία του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου (ΚΙΣ) και της Ισραηλτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης (ΙΚΘ). Τα δύο πρώτα βιβλία που εκδόθηκαν με πρωτοβουλία του ΚΙΣ ήταν το πρώτο το 1975 με τίτλο *Ολοκαύτωμα των 6.000.000 Εβραίων. Λεύκωμα φωτογραφιών και κειμένων* και το δεύτερο το 1979 με τίτλο *Βιβλίο Μνήμης*. Επιπλέον, η Ισραηλτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης θα εκδώσει μαρτυρία για πρώτη φορά στα ελληνικά, Αλμπέρτος Μενασσέ, *Μπιρκενάου-Λουσβιτς* (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008, 315).

Το σημαντικότερο γεγονός της δεκαετίας του '70 υπήρξε η μετάφραση στα ελληνικά του *In Memoriam* των Μόλχο-Νεχαμά, 30 χρόνια μετά το τέλος του πολέμου. Το βιβλίο εκδόθηκε στα ελληνικά το 1974, από την Ισραηλτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης μέσα στα χρόνια της Μεταπολίτευσης, εγκαινιάζοντας έτσι την ελληνόφωνη βιβλιογραφία πάνω στην εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων. Ο πρώτος και ο τρίτος τόμος οι οποίοι γράφτηκαν από τον Μικαέλ Μόλχο δεν υπέστησαν κάποια καινούργια επεξεργασία, ωστόσο ο δεύτερος τόμος ο οποίος γράφτηκε από τον Ιωσήφ Νεχαμά, εμπλουτίστηκε από τις σημειώσεις και τις διορθώσεις του συγγραφέως.

Αν και το έργο πρωτοεκδόθηκε στα γαλλικά καθώς προοριζόταν για μια κοινοτική έκδοση δεδομένου ότι οι εβραϊκές κοινότητες κινούνταν σε μια περίοδο εσωστρέφειας λόγω της φρίκης που είχαν υποστεί, υπήρχε η διάθεση από τους συγγραφείς το έργο να απευθυνθεί κάποια στιγμή και στο ελληνόφωνο κοινό όταν θα ερχόταν το πλήρωμα του χρόνου. Η παρουσίαση του βιβλίου έγινε το 1976 στην εφημερίδα *Καθημερινή* από τον λογοτέχνη Γιώργο Ιωάννου, αν και η συγκυρία της Μεταπολίτευσης επηρέασε σημαντικά την θετική πρόσληψη του έργου από το κοινό (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,316-318).

3.4 Η δεκαετία του '80

Η δεκαετία του 1980 αποτελεί τη δεκαετία κορωνίδα όπου το θέμα της εξόντωσης των Εβραίων από τους ναζί επιτέλους εντάσσεται στη συλλογική μνήμη της ευρωπαϊκής κοινωνίας και το ενδιαφέρον γύρω από το θέμα αφυπνίζεται. Η μνήμη του γεγονότος αυτού που για πολλές δεκαετίες βρισκόταν στη λήθη, σταδιακά αναδύεται και επιβάλλεται διεθνώς. Η Ελλάδα αρχίζει δειλά τη δεκαετία του '80 να εκφράζει ένα ενδιαφέρον για το θέμα καθώς δημοσιεύονται και οι πρώτες μαρτυρίες των οποίων η διακίνηση υπήρξε περιορισμένη. Το 1982 εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη εκείνη του Χάιντς Κούνιο με τίτλο *Έζησα το Θάνατο. Το ημερολόγιο του αριθμού 109565*, ενώ το 1988 εκδόθηκε από τον Παύλο Σιμχά το έργο *Οικογένεια Δημητρίου* (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,326).

Ακολουθεί το 1986 η μετάφραση στα ελληνικά του έργου της Μύριαμ Νόβιτς, *Το Πέρασμα των βαρβάρων*, το οποίο είχε πρωτοεκδοθεί το 1967 στα γαλλικά. Στα τέλη της δεκαετίας του '80 εκδόθηκε από έναν εμπορικό οίκο της Αθήνας τον Κάκτο, η μαρτυρία της Μπέρρυς Ναχμιά με τίτλο *Κραυγή για το αύριο*. Ο ιδιαίτερος τρόπος γραφής της και ο τρόπος που μεταφέρει τόσο ζωντανά τις μνήμες της στον αναγνώστη, αποτελούν προτέρημα του έργου αυτού συνδυαστικά με το γεγονός ότι η μαρτυρία αυτή είναι η πρώτη εκτός Θεσσαλονίκης, καθώς η συγγραφέας καταγόταν από την Καστοριά (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,327).

Στην ιστοριογραφία ούτε η συμβολή του Βασίλη Κρεμμυδά υπήρξε αξιομνημόνευτη πάνω στο θέμα. Το 1986 στο έργο του *Νεότερη Ιστορία. Ελληνική και Ευρωπαϊκή*.

Εγχειρίδια Ιστορίας 4, αναφέρεται στα δεινά της Κατοχής, στην πείνα, στις ασθένειες, στη Μαύρη αγορά και στην Εθνική Αντίσταση, αλλά δεν αναφέρει πουθενά το εβραϊκό ζήτημα (Σταμουλόπουλος,Σ.,2019,28). Από τα τέλη της δεκαετίας του '80 παρατηρείται η λεγόμενη «έκρηξη μνήμης» η οποία θα κορυφωθεί τη δεκαετία του 1990. Κατά τη διάρκεια αυτών των χρόνων η εβραϊκή ταυτότητα και η καινούργια εβραϊκή συνείδηση οικοδομούνται και η γενοκτονία των Εβραίων θα αναδυθεί και θα εδραιωθεί μέσω μαρτυριών και απομνημονευμάτων. Στα χρόνια αυτά θα αναδυθεί η ιστοριογραφία του Ολοκαυτώματος, η μελέτη του θα διδάσκεται στα Πανεπιστήμια, ενώ δημιουργούνται εβραϊκά μνημεία και μουσεία σε Ευρώπη και Αμερική (Γιακουμάκη,Β.,2014,150).

3.5 Η δεκαετία του 1990 έως το 2000

Τη δεκαετία του 1990 εκδίδονται στην Ελλάδα πολυάριθμες μαρτυρίες από Έλληνες Εβραίους επιζώντες. Αυτή είναι μια πραγματική «εκδοτική έκρηξη» που σπάει μία σιωπή πέντε δεκαετιών. Έως τότε λίγοι εκδότες είχαν πάρει το ρίσκο να ασχοληθούν με ένα τέτοιο εγχείρημα. Οι ελληνικές εκδόσεις πάνω στο εβραϊκό ζήτημα καθυστέρησαν περίπου δέκα χρόνια σε αντίθεση με την υπόλοιπη Ευρώπη όπου η αφύπνιση είχε πραγματοποιηθεί ήδη από το 1980 (Vassard-Varon,Ο.,2015,222).

Στην Ελλάδα η κοινωνική επιστήμη η οποία επηρεάζεται πρώτα από αυτή την «έκρηξη μνήμης», ήταν η επιστήμη της ιστορίας. Στην ιστοριογραφία κατά τη Ρίκα Μπενβενίστε, σκιαγραφείται η πορεία της ανάδυσης της μνήμης των Εβραίων της Ελλάδας. Αυτό πραγματοποιήθηκε μέσω ποικίλων δρόμων, είτε μέσω τοποθετήσεων που εξήραν τη συμβολή των Ελληνοεβραίων στο ελληνικό έθνος, είτε μέσω της περιορισμένης αναφοράς ή αποσιώπησης του ελληνικού αντισημιτισμού, είτε μέσω του τονισμού της πολυπολιτισμικότητας, όπου πλέον η εβραϊκότητα ανήκε στο πολυεθνικό προνεωτερικό παρελθόν.

Η πληθώρα έκδοσης μαρτυριών στον ελληνικό χώρο δρομολογήθηκε και σε πολύ μεγάλο βαθμό από την Εταιρεία Μελέτης του Ελληνικού Εβραϊσμού (EMEE), η οποία ιδρύθηκε το 1991 από ιστορικούς. Μετά το 2005, το έργο της Εταιρείας συνεχίστηκε από την Ομάδα Μελέτης της Ιστορίας των Εβραίων της Ελλάδας η οποία έχει έδρα στη

Θεσσαλονίκη. Από τις αρχές του '90, παρατηρούνται πολλαπλές επιστημονικές τοποθετήσεις με θέμα το ελληνικό Ολοκαύτωμα και την ιστορία των Ελληνοεβραίων στον ελληνικό χώρο, επικεντρωμένες κυρίως στην περιοχή της Θεσσαλονίκης (Γιακουμάκη,Β.,2014,159-160).

Το 1991 πραγματοποιήθηκε το Πρώτο Συμπόσιο Ιστορίας στη Θεσσαλονίκη στον οποίο τα Πρακτικά τα οποία κυκλοφόρησαν το 1995, συμπεριελήφθησαν ένα άρθρο του Χάγκεν Φλάισερ ο οποίος πραγματεύεται την εξόντωση των Ελλήνων Εβραίων, αλλά και το θεωρητικό άρθρο της Μπάρμπαρας Σπένγκλερ-Αξιοπούλου η οποία εξέτασε τις μεθοδολογικές δυσκολίες προσέγγισης του Ολοκαυτώματος. Το 1994 στο περιοδικό Σύγχρονα Θέματα κυκλοφόρησε ένα αφιέρωμα υπό την επιμέλεια της Έφης Αβδελά με τίτλο *Εβραίοι στην Ελλάδα*, ενώ τα επόμενα χρόνια μεταφράστηκαν στα ελληνικά το βιβλίο του Χάγκεν Φλάισερ με τίτλο *Στέμμα και Σβάστικα* καθώς και του Μαρκ Μαζάουερ με τίτλο *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*.

Οι συγγραφείς και στα δύο βιβλία πραγματεύονται την εξόντωση των Ελληνοεβραίων σε εκτενή κεφάλαια. Τη χρονιά του 1995 δηλαδή αρχίζει να συγκροτείται μια πρώτη βιβλιογραφία για την εβραϊκή γενοκτονία. Το 1998, το ενδιαφέρον σχετικά με το εβραϊκό ζήτημα άρχισε να πυκνώνει ακόμη περισσότερο. Την ίδια χρονιά, εκδόθηκαν τα Πρακτικά του Γ' Συμποσίου Ιστορίας το οποίο διοργανώθηκε κι αυτό από την ΕΜΕΕ και αφορούσε αποκλειστικά στο Ολοκαύτωμα. Στο Συμπόσιο αυτό τέθηκαν νέα ζητήματα και συζητήθηκαν για πρώτη φορά φλέγοντα θέματα από νέους ερευνητές. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ήταν το θέμα της σχέσης Χριστιανών Ελλήνων και Ελλήνων Εβραίων αλλά και η στάση τους, το οποίο εισηγήθηκε η Μπάρμπαρα Σπένγκλερ-Αξιοπούλου, η υπόθεση του Μαξ Μέρτεν από τη Σούζαν-Σοφία Σπηλιώτη, ο ρόλος των Ελληνοεβραίων στις δίκες των δωσιλόγων από την Ελένη Χαϊδιά, οι εβραϊκές περιουσίες από τον Μαρκ Μαζάουερ και το ζήτημα του αντισημιτισμού από τον Γιώργο Μαργαρίτη (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,332-333).

Τέλος, Το 1998 με πρωτοβουλία της Εταιρείας Σπουδών της Σχολής Μωραΐτη διοργανώθηκε συμπόσιο με θέμα, *Ο ελληνικός εβραϊσμός*. Το συμπόσιο αυτό φανερώνει την παραδοχή ότι η εξόντωση των Εβραίων της Ελλάδος αποτελεί μέρος της νεοελληνικής ιστορίας και δείχνει ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για την εβραϊκή γενοκτονία στον επιστημονικό κόσμο (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,335).

Στο πεδίο των μαρτυριών, αυτές πληθαίνουν σημαντικά ενώ για την έκδοσή και τη διάδοσή τους σημαντικό ρόλο έπαιξε το Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ και η καθηγήτρια στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου η οποία επιμελήθηκε πολλές από αυτές τις πρώτες μαρτυρίες. Το 1990 εκδόθηκε στη Θεσσαλονίκη το βιβλίο, *Μαζάλ. Αναμνήσεις από τα στρατόπεδα του θανάτου (1943-1954)* από τον Λεόν Περαχιά (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,328-329). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μαρτυρία του Μαρσέλ Νατζαρή. Ο ίδιος, επιζών από το Άουσβιτς-Μπίρκεναου γράφει δύο χειρόγραφα κατά τη διάρκεια της παραμονής του εκεί σε μορφή επιστολής, τα οποία και ανακαλύφθηκαν 35 χρόνια αργότερα. Ο Νατζαρή, εργαζόμενος στα κρεματόρια ήταν από τους ελάχιστους που διασώθηκαν από αυτό το πόστο, γεγονός που καθιστά τη μαρτυρία του ακόμη πιο σημαντική.

Το 1982 εκδόθηκε για πρώτη φορά το ευανάγνωστο μέρος του πρώτου χειρόγραφου στην εφημερίδα Ριζοσπάστης, αλλά χωρίς επιμέλεια. Το 1991 εκδόθηκαν και τα δύο χειρόγραφα σε ένα βιβλίο 108 σελίδων με τίτλο Μαρσέλ Νατζαρή, *Χρονικό 1941-1945*. Το βιβλίο εκδόθηκε από το ίδρυμα Ετς Αχαΐμ της ΙΚΤ, επιμελήθηκε από την Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, ενώ τα χειρόγραφα επιμελήθηκαν από την Ε. Ελεγκμίτου. Το βιβλίο δεν κυκλοφόρησε στο ευρύ κοινό, αντιθέτως κυκλοφόρησε ιδιωτικά σε μέλη της εβραϊκής κοινότητας, σε ιστορικούς και ακαδημαϊκούς (Καραμανώλης,Π.,2021,37-38).

Ακολουθώντας, εκδόθηκε το 1991 από το Ίδρυμα Ετς Αχαΐμ, το *Μπίρκεναου. Το στρατόπεδο του θανάτου* από τον Μάρκο Ναχόν. Το 1993 εκδόθηκε σε επιμέλεια της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου το βιβλίο, *Απομνημονεύματα 1941-1943* από τον Γιομτώβ Γιακοέλ. Η ίδια η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου εξέδωσε το 1993 το βιβλίο, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων* από τις εκδόσεις Παρατηρητής στη Θεσσαλονίκη. Πρόκειται για μια ανθολογία η οποία χωρίζεται σε τέσσερα μέρη και συμπεριλαμβάνει αποσπάσματα από 13 μαρτυρίες, κάποιες προφορικές μαρτυρίες από το βιβλίο της Μύριαμ Νόβιτς, τρεις αφηγήσεις Ελλήνων Χριστιανών, μια αδημοσίευτη προφορική μαρτυρία και ορισμένες ειδήσεις που σχετίζονταν με τους Εβραίους παρμένες από τον μεταπολεμικό Τύπο (Καραμανώλης,Π.,2021,39).

Η ίδια η συγγραφέας στην Εισαγωγή της θίγει ποικίλα θέματα όπως τη σημασία των μαρτυριών και η σύνδεσή τους με την ιστορία, αλλά και διάφορα άλλα ζητήματα, όπως η ένταξη της εβραϊκής εμπειρίας στο εθνικό αφήγημα (Αμπατζοπούλου,Φ.,2007,33-

34). Επιπροσθέτως, το 1995 εξέδωσε το βιβλίο, *Η λογοτεχνία ως μαρτυρία. Έλληνες πεζογράφοι για τη γενοκτονία των Εβραίων*, τοποθετώντας το ζήτημα στη νοελληνική λογοτεχνία. Το 1995 εκδόθηκε από την Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο το βιβλίο, *50 χρόνια μετά.. Αναμνήσεις μιας Σαλονικιώτισσας Εβραίας*, το οποίο στη συνέχεια μεταφράστηκε στα γερμανικά, στα αγγλικά και στα γαλλικά, δείχνοντας στους Ευρωπαίους ότι ο ναζισμός δεν έπληξε μόνο την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη αλλά υπήρξε και ελληνικό ζήτημα. Το 1996 εκδόθηκε από τον Ιάκωβο Χανταλί το *Από το Λευκό Πύργο στις πύλες του Αουσβιτς*, το 1997 το βιβλίο του Ιάκωβου Στρούμσα, *Διάλεξα τη ζωή. Από τη Θεσσαλονίκη στο Αουσβιτς* και τέλος το 1998 το βιβλίο του Βερνάρδου Μέλου, *Τα πάθη και η εξόντωση των Ελληνοεβραίων* (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,329-330).

Το 1998 η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου εξέδωσε το σημαντικότερο έργο της με τίτλο *Ο άλλος εν διωγμώ*, το οποίο πραγματεύεται την πρόσληψη της εικόνας του «Άλλου» αλλά και της εβραϊκής γενοκτονίας στην ελληνική λογοτεχνία και στα λογοτεχνικά περιοδικά, διατηρώντας έναν συνεχή διάλογο και με τη διεθνή βιβλιογραφία. Η συμβολή του συγκεκριμένου έργου υπήρξε ιδιαιτέρως σημαντική για την ελληνική βιβλιογραφία, δείχνοντας παράλληλα το ενδιαφέρον της φιλολογικής έρευνας για το ζήτημα σε αντίθεση με την ιστορική έρευνα η οποία καθυστέρησε πολύ να ασχοληθεί με το Ολοκαύτωμα (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,331).

Παράλληλα την ίδια χρονιά, κυκλοφόρησε από το ίδρυμα Ετς Αχαϊμ, το έργο της επιζήσασας Έρικας Κούνιο-Αμαρίλιο η οποία σε συνεργασία με τον συγγραφέα και φιλόλογο Αλμπέρτο Ναρ, συνέγραψε το βιβλίο *Προφορικές Μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, ενώ η επιμέλεια έγινε εκ νέου από την Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου. Το έργο περιελάμβανε μαρτυρίες 23 αντρών, 26 γυναικών και ενός ζευγαριού, βασισμένες σε συνεντεύξεις των επιζώντων της Κοινότητας που έγιναν από την ίδια τη συγγραφέα. Σε μια περίοδο όπου υπήρχαν αμφισβητήσεις του Ολοκαυτώματος το έργο αυτό, καταφέροντας με πολλή δυσκολία να σπάσει το «φράγμα της σιωπής» των επιζώντων 50 χρόνια μετά τα γεγονότα, συγκέντρωσε ένα σημαντικό σώμα μαρτυριών (Καραμανώλης,Π.,2021,41).

Μια αντίστοιχη έρευνα συνέγραψε και η Ευτυχία Νάχμαν, ούσα «κρυμμένο παιδί» της Κατοχής, η οποία το 1996 εξέδωσε το βιβλίο, *Γιάννενα. Ταξίδι στο παρελθόν*. Στο έργο της συμπεριλαμβάνονταν εκτός των άλλων και προφορικές μαρτυρίες από επιζώντες

της Ρωμανιώτικης Κοινότητας των Ιωαννίνων. Τέλος, μια ακόμη σημαντική μαρτυρία υπήρξε το ημερολόγιο της Ροζίνας Πάρδο-Ασέρ, η οποία όντας κι εκείνη «κρυμμένο παιδί», εξέδωσε το 1999 το έργο της, *548 ημέρες με άλλο όνομα* (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,331-332).

Κεφάλαιο 4^ο

Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων στην ελληνική λογοτεχνία (1945-2000)

Διηγήματα, πεζογραφήματα και μυθιστορήματα

4.1 Οι δεκαετίες του '40 και του '50

Στα λογοτεχνικά κείμενα εντοπίζεται ανά τους αιώνες και ειδικότερα από την εποχή του Μεσαίωνα, η αρνητική πρόσληψη του Εβραίου και οι βαθιά ριζωμένες προκαταλήψεις ενάντια στους ανθρώπους του εβραϊκού θρησκευματος. Ειδικά προπολεμικά, η αρνητική εικόνα του «Άλλου» στη χριστιανική ελληνική κοινωνία αποτυπώθηκε ευρέως στο δημοτικό τραγούδι αλλά και σε διάφορες εκφάνσεις του λαϊκού βίου η οποίες σχετίζονταν με το θρησκευτικό αίσθημα, όπως ήταν το κάψιμο του Ιούδα κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας. Στην Ελλάδα, οι προκαταλήψεις αυτές εναντίον των Εβραίων συνεχίζονται και κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, γεγονός που εντοπίζεται και στις αναπαραστάσεις τους σε μυθιστορήματα της εποχής. Η εικόνες «θυσίας» Χριστιανόπουλων από Εβραίους συναντάται στο μυθιστόρημα του Στέφανου Ξένου, *Ο Διάβολος εν Τουρκία (1861)*, καθώς και στο θεατρικό της Μαρίας Μηχανίδου, *Η ανθρωποθυσία παρά τοις Ιουδαίοις (1891)*.

Ωστόσο, κατά τον 19^ο αιώνα σημειώνεται και μια αξιόλογη προσπάθεια λόγιων και Ελλήνων επιστημόνων όπως ήταν ο Νικόλαος Πολίτης, οι οποίοι μέσω άρθρων σε περιοδικά προσπάθησαν να ανατρέψουν την αρνητική αποτύπωση του «Άλλου» και να αφυπνίσουν το ενδιαφέρον για τον αρχαίο εβραϊκό πολιτισμό (Αμπατζοπούλου, Φ., 1996, 3). Μέχρι και τον Πόλεμο η απόδοση του Εβραίου στη λογοτεχνία γίνεται στερεοτυπικά, αποδίδοντάς του χαρακτηριστικά τόσο εμφανισιακά όσο και συναισθηματικά, τα οποία δεν αντικατόπτριζαν την πραγματικότητα, γεγονός που έγκειται όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω στη διαφορά της θρησκείας τους αλλά και στο γεγονός ότι οι Εβραίοι αποτελούσαν κυρίως μειονότητα στο ελληνικό κράτος, με

εξαίρεση τη Θεσσαλονίκη. Όπως ήταν επόμενο, μετά τον Πόλεμο και με τον διωγμό των Εβραίων στην Ευρώπη, αυτό σταδιακά αλλάζει και οι Εβραίοι αντιμετωπίζονται πλέον με περισσότερη ευαισθησία στη λογοτεχνία. Η γραφή πλέον στρέφεται σε έναν παρήγορο λόγο, με στόχο να αποτυπωθεί και να εκφραστεί ο απόηχος του «ανείπωτου» και του «ανήκουστου» εβραϊκού δράματος (Καρακίτσιος,Α.,2013,3).

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και την περίοδο σιωπής που ακολούθησε τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος, η λογοτεχνία υπήρξε εκείνη που αρχικά ανακίνησε το θέμα του αφανισμού των Εβραίων στις συνειδήσεις. Χαρακτηριστικά, η λογοτεχνία ανέδειξε στα πρώιμα χρόνια μετά τον Πόλεμο την περίπτωση της Θεσσαλονίκης και το ζήτημα της εβραϊκής εξόντωσης μέσα από το λογοτεχνικό περιοδικό *Κοχλίας*. Στα τεύχη της περιόδου Ιουνίου-Ιουλίου του 1946, αποτυπώθηκε ο απόηχος της Κατοχής στη Θεσσαλονίκη, μέσα από ποιήματα και λογοτεχνικά κείμενα στα οποία υπαινισσόταν και ο αφανισμός των Εβραίων (Καβάλα,Μ.,2015,147). Έλληνες λογοτέχνες κυρίως πεζογράφοι, απαλλαγμένοι από προκαταλήψεις, δείχνουν πλέον μια ευαισθησία προς τον «Άλλο» προσπαθώντας να τον καταλάβουν και να τον εντάξουν παρά τις όποιες διαφορές, στο κοινωνικό σύνολο μέσα από τα έργα τους συνειδητοποιώντας τις τραγικές συνέπειες του φανατισμού για την ανθρώπινη ύπαρξη και υπόσταση (Αμπατζοπούλου,Φ.,1996,3).

Το 1945 σε μία συλλογή διηγημάτων των εκδόσεων Νέα Γενιά, εκδόθηκε το διήγημα του Γιώργη Λαμπρινού, *Ο Γιοζέφης*. Η αφήγηση η οποία γίνεται σε πρώτο πρόσωπο δίνει την εντύπωση της αυτοβιογραφικής ιστορίας. Πρωταγωνιστής στο διήγημα είναι η φιλία του αφηγητή με ένα Εβραϊόπουλο τον Γιοζέφη, ενώ η αφήγηση κλιμακώνεται με την αναχώρηση των Εβραίων για τα ναζιστικά στρατόπεδα αλλά και με την έξοδό τους από αυτά. Στο διήγημα εξαιρείται ο ηρωισμός του Γιοζέφη κατά τη διάρκεια της δύσκολης περιόδου της Κατοχής, ενώ παράλληλα τονίζεται από τον συγγραφέα το γεγονός ότι οι Ελληνοεβραίοι υπήρξαν κι εκείνοι Ρωμιοί. Είναι εμφανής η πρόθεση του συγγραφέα να καταδικάσει τις ναζιστικές πρακτικές οι οποίες αποσκοπούσαν στην εξαφάνιση των Εβραίων αποκλειστικά με βάση φυλετικά κριτήρια, ενώ η εικόνα του Γιοζέφη, δηλαδή ενός μικρού παιδιού στα στρατόπεδα δημιουργεί συναισθηματική φόρτιση και συγκίνηση στον αναγνώστη για την αδικία που επιτελείτο (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,311-313).

Το 1946 στο τεύχος 7-8 του περιοδικού *Κοχλίας* ο Κάρολος Τσίζεκ θα εκδώσει το διήγημά του με τίτλο *36185*. Το νούμερο παραπέμπει στο τατουάζ που έφεραν οι διωκόμενοι Εβραίοι στα στρατόπεδα. Η ιστορία η οποία πιθανώς είναι αυτοβιογραφική, πραγματεύεται τα συναισθήματα που δημιουργεί στον μη Εβραίο αφηγητή η επιστροφή ενός επιζώντος φίλου του από τα στρατόπεδα. Παρ' όλο που στο έργο δεν αναφέρεται πουθενά η λέξη Εβραίος αλλά ούτε και η λέξη γενοκτονία, υπαινίσσονται τα ιστορικά γεγονότα, η απαλλοτρίωση του Εαυτού αλλά και η ευθύνη όπως και ο ποντιοπιλατισμός των δυτικών κοινωνιών μπροστά στις φρικαλεότητες που υπέστησαν οι Εβραίοι (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,306-307).

Το 1946 στο τεύχος 7-8 του περιοδικού *Κοχλίας* δημοσιεύτηκε το διήγημα του Γιώργη Κιτσόπουλου με τίτλο *Στο δρόμο του κίτρινου αστεριού*. Το διήγημα πραγματεύεται δύο εργάτες που εργάζονταν στα κρεματόρια των ναζιστικών στρατοπέδων. Η αφήγηση γίνεται σε μορφή εξομολόγησης από έναν Εβραίο αφηγητή ο οποίος διηγείται την ιστορία σε ένα φίλο του με τον οποίο μοιράστηκαν την ίδια εμπειρία. Το ενδιαφέρον είναι ότι το διήγημα δημοσιεύτηκε το 1946, δηλαδή τη χρονιά όπου έγιναν γνωστές οι πρακτικές των ναζιστικών στρατοπέδων. Στο διήγημα βρίθουν οι συμβολισμοί και το λεξιλόγιο τα οποία παραπέμπουν στη γενοκτονία αλλά και οι ωμές εκφράσεις που αποδίδουν τη φρίκη, ενώ ένα άλλο θέμα που πραγματεύεται ο συγγραφέας είναι ο ψυχικός τραυματισμός των θυμάτων και η λήθη (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,308-309).

Το 1947 εκδόθηκε σε συνέχειες στη *Νέα Εστία*, το πρώτο μυθιστόρημα το οποίο πραγματευόταν τους διωγμούς των Εβραίων, *Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας*, της Γαλάτειας Σαράντη. Η πλοκή περιστρέφεται γύρω από μία οικογένεια Εβραίων που βρίσκει καταφύγιο σε μια κλινική. Η νουβέλα αφορά τα αντικρουόμενα συναισθήματα των δύο νέων, δηλαδή του Γιοχάνες και της Μαρίας, μέσα στην περίοδο της Κατοχής. Η συγγραφέας αποτυπώνει το δράμα των Εβραίων και την καταδίωξή τους από τους Γερμανούς αλλά και την αναχώρησή τους για τα στρατόπεδα με συγκινητικό τρόπο (Κόρφης,Π.,1952,207). Ωστόσο, στο βιβλίο της Σαράντη θεωρήθηκε ότι το ζήτημα της εβραϊκής γενοκτονίας δεν αναλύθηκε εις βάθος αλλά αντιμετωπίστηκε επιδερμικά, καθώς, παρά τη συγκινητική γραφή της συγγραφέως και τις περιγραφές της σε πολλές περιπτώσεις που αφορούσαν τους Εβραίους, αντιμετωπίζει τους Γερμανούς με ανθρωπιστική διάθεση (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,154).

Το 1959 στο περιοδικό *Παρνασσός* εκδόθηκε για πρώτη φορά το διήγημα του Ι.Μ Παναγιωτόπουλου με τίτλο *Το λουλούδι της φρίκης*, το οποίο συμπεριλήφθηκε τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς στον τόμο διηγημάτων, *Ανθρώπινη δίψα*. Το έργο τοποθετείται στην Πίνδο, όπου ένας νεαρός χριστιανός ο Λευτέρης, προσπαθώντας να σώσει τον Εβραίο φίλο του 'Ινο κατά τη διάρκεια της «Τελικής Λύσης» από τους ναζί, εκτοπίζεται στο στρατόπεδο συγκέντρωσης του Χαϊδαρίου. Το έργο επίσης πραγματεύεται τον εκτοπισμό των Εβραίων αν και αυτό δεν αποτελεί το κυρίαρχο θέμα του διηγήματος σε αντίθεση με τα περισσότερα μυθιστορήματα της περιόδου, αλλά και το τέλος της Κατοχής και τις προσπάθειες της μητέρας του Λευτέρη να τον εντοπίσει φτάνοντας μέχρι το Νταχάου στη Γερμανία. Στο έργο σκιαγραφούνται έντονα και οι θύτες που διακατέχονται από φυλετικό μίσος για τους Εβραίους, αν και η εβραϊκότητα του 'Ινο και το Ολοκαύτωμα περνούν σε δεύτερη μοίρα και δεν πρωταγωνιστούν στην αφήγηση (Καλασαρίδου,Σ.,2021).

Στον τομέα της παραλογοτεχνίας εκδίδεται σε συνέχειες στο περιοδικό *Μορφές* από το 1946 έως το 1948 και σε αυτοτελή μορφή το 1948, το μυθιστόρημα του Βασίλη Δεδούση με τίτλο *Ροδόπη, η γυναίκα με την πολλαπλή ψυχή*. Ο συγγραφέας αρχικά χρησιμοποίησε το ψευδώνυμο Δ. Βασιλάκης και στόχος του ήταν ένα μυθιστόρημα ψυχολογικό το οποίο θα βασιζόταν σε ιστορικά γεγονότα. Το έργο γράφεται και εκδίδεται αμέσως μετά τον πόλεμο στη Θεσσαλονίκη, στην πλοκή προστίθενται Εβραίοι, ενώ ο συγγραφέας κάνει αναφορά και στον εκτοπισμό τους. Κεντρικός πυρήνας του έργου είναι η Ροδόπη και οι μετασχηματισμοί στον χαρακτήρα της γυναίκας αυτής κατά τη διάρκεια των γεγονότων της Κατοχής. Στο συγκεκριμένο μυθιστόρημα οι Εβραίοι αντιμετωπίζονται ως εξωγενείς παράγοντες που δεν μπορούν να αφομοιωθούν στην ελληνική χριστιανική κοινωνία και χαρακτηρίζονται από μοιρολατρία (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,372-378).

Το 1953 στο εκδοτικό *Νέας Ελλάδας*, ο Δημήτρης Χατζής εξέδωσε τη συλλογή διηγημάτων του με τίτλο, *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Μεγαλωμένος ο ίδιος στα Γιάννενα, αναφέρεται στους μετασχηματισμούς μιας μικρής πόλης, η οποία προφανώς πρόκειται για τον τόπο καταγωγής του. Ανάμεσα στα διηγήματα του Χατζή βρίσκεται και το διήγημα, *Σαμπεθαΐ Καμπιλής*. Ο Σαμπεθαΐ Καμπιλής, υπήρξε υπαρκτό πρόσωπο και ηγετική φιγούρα της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων. Στο διήγημα παρατίθεται η λογομαχία του με ένα εξίσου υπαρκτό πρόσωπο, τον ποιητή Γιώσεφ Ελιγιά. Οι επαναστατικές ιδέες του Ελιγιά σε σχέση με την κοινότητα, θα θορυβήσουν τον

Σαμπεθαΐ Καμπιλή, όποιος και διώχνει τον Ελιγιά με πόνο ψυχής, από την πόλη. Το σκηνικό της αφήγησης είναι προπολεμικό, αλλά πραγματεύεται παράλληλα και ένα ζήτημα που λαμβάνει χώρα χρόνια αργότερα. Ο Καμπιλής, πιστός στο καθήκον και τις ιδέες του, αποφασίζει να διατηρήσει συσπειρωμένη την κοινότητα ώστε να μη «διασκορπιστεί». Ο Χατζής, θίγει τις επιπτώσεις της καταστροφικής απόφασης του Καμπιλή, κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής, να αποτρέψει την προσχώρηση της εβραϊκής κοινότητας στα βουνά με τους αντάρτες, ώστε να σωθεί. Λόγω της απόφασης αυτής, όλη η κοινότητα θα χαθεί μαζί με τον ηγέτη της στα κρεματόρια. Με αυτόν τον τρόπο ο Χατζής, κάνει έμμεση αναφορά στη γενοκτονία, ενώ κάνει και μια εκτενή αναφορά στην εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων και στην περιθωριοποίησή της από τους Χριστιανούς (Σελιώτη,Β.,2009,42-43).

4.2 Η δεκαετία του '60

Το 1960 στη συλλογή διηγημάτων *Δύο Εποχές* εκδόθηκε το διήγημα της Κωστούλας Μητροπούλου με τίτλο *Η Ραχήλ της Θεσσαλονίκης*, το οποίο επανεκδόθηκε το 1990 στο περιοδικό *Παρατηρητής*. Κεντρικός άξονας του έργου είναι η φιλία της συγγραφέως αλλά και της μικρής της αδερφής, με μια Εβραιοπούλα γειτόνισσα στη Θεσσαλονίκη τη Ραχήλ, η οποία ήταν ορφανή από μητέρα. Στο έργο αποτυπώνεται ο εκτοπισμός της Ραχήλ αλλά και ο τελικός θάνατός της στα ναζιστικά στρατόπεδα, ενώ το πρόσωπο της Ραχήλ εξιδανικεύεται από την δημιουργό, καθώς εξαίρονται τα διαφορετικά χαρακτηριστικά της τόσο στην εξωτερική της εμφάνιση όσο και στην κουλτούρα της, καθιστώντας τη μοναδική. Στο έργο συμπεριλαμβάνονται και άλλα πρόσωπα Εβραίων, ενώ γίνεται αναφορά στην εβραϊκή γενοκτονία μέσα από την παιδική ευαισθησία (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,354-356).

Το 1962 εκδόθηκε στο περιοδικό των Ιωαννίνων *Ενδοχώρα* το κείμενο του Γιάννη Δάλλα, *Μικρή μπαλλάντα για τους Εβραίους*. Στο ίδιο το τεύχος του περιοδικού, υπήρξε αναφορά και στην καταστροφή των Εβραίων των Ιωαννίνων. Η αφήγηση γίνεται σε πρώτο πρόσωπο και αφορά την ζωή της εβραϊκής μειονότητας στα Γιάννενα και την καταστροφή της, με βάση όμως τα βιώματα του ίδιου του συγγραφέα. Η αφήγηση αφορά κυρίως την πρόσληψη του «Άλλου» και δευτερευόντως την εβραϊκή εξόντωση. Στο κείμενο χρησιμοποιούνται στερεοτυπικές εκφράσεις στις περιγραφές των

Εβραίων, όπου οι Εβραίοι συνδέονται με το κέρδος και το χρήμα. Οι Εβραίοι εδώ αντιμετωπίζονται εκ νέου ως ξένο στοιχείο στην κοινωνία, υποβάλλονται σε μια καταναγκαστική συμβίωση με τους Χριστιανούς, αν και οι ίδιοι πασχίζουν να αφομοιωθούν, όπως αντικατοπτρίζεται στα λόγια του Εβραίου φίλου του αφηγητή, Τζερεμίο. Στο κείμενο, ο αφηγητής γίνεται μάρτυρας του εκτοπισμού των Εβραίων από τα Γιάννενα, έρχεται αντιμέτωπος με το θάνατο του Τζερεμίο, ενώ ευθύνες για τη γενοκτονία και στους θύτες και στα θύματα (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,314-318).

Την ίδια χρονιά, το 1962 δημοσιεύεται εκ νέου στο περιοδικό *Ενδοχώρα*, το διήγημα του Φρίξου Τζιόβα, *Εξοδος για πάντα. Το πένθος*, το οποίο πραγματεύεται την εβραϊκή κοινότητα στα Γιάννενα και τον διωγμό των Εβραίων κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Στο κείμενο αυτό απουσιάζουν οι στερεοτυπικές εκφράσεις για τους Εβραίους, όπως και η αναφορά στις διαφορές Χριστιανών και Εβραίων. Αντιθέτως, το κείμενο επικεντρώνεται στη φιλία του πρωταγωνιστή με ένα ορφανό Εβραιόπουλο τον Ελιέξερ, τον οποίον συλλαμβάνουν τελικώς οι Γερμανοί. Στο διήγημα του Τζιόβα, ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι οι Γιαννιώτες-εκτός από τους αντισημίτες-, πενθούν για τον εκτοπισμό των Εβραίων συμπατριωτών τους, φορώντας το πένθος στο μανίκι τους, ενώ η όλη η ιστορία επικεντρώνεται στη φιλία ενήλικα-παιδιού, στη συμπόνια, στην τρυφερότητα και στην κατακραυγή της ανθρώπινης βαρβαρότητας (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,318-320).

Επίσης, στο περιοδικό *Ενδοχώρα* το 1962, εκδίδεται το διήγημα του Κίμωνα Τζάλλα, *Επιστροφή*. Το διήγημα αφορά την επιστροφή μετά από χρόνια στα Γιάννενα, δύο Εβραιόπουλων, του Ελιέξερ, ο οποίος τυφλώθηκε κατά την κράτησή τους στα ναζιστικά στρατόπεδα και της αδερφής του Εσθήρ. Κατά την επιστροφή τους συνειδητοποιούν ότι το σπίτι τους έχει καταληφθεί από Βλάχους οι οποίοι δεν τους επιτρέπουν την είσοδο. Ο συγγραφέας εισχωρεί εις βάθος στην ψυχosύνθεση των δύο ηρώων, αντιπαραβάλλοντας την παθητική και φοβική στάση του Ελιέξερ του οποίου ο χαρακτήρας έχει αλλοτριωθεί μετά την Κατοχή, με την θαρραλέα και τολμηρή στάση της Εσθήρ η οποία θέλει να παραμείνει στη γη όπου γεννήθηκαν διεκδικώντας ένα καλύτερο μέλλον για εκείνους, αλλά και για τους εναπομείναντες της εβραϊκής κοινότητας τους οποίους θέλει να συσπειρώσει. Στο κείμενο αυτό οι Εβραίοι εμφανίζουν μια εσωστρέφεια μετά τη φρίκη που έζησαν, ενώ τονίζεται ότι πέρα από τα ναζιστικά στρατόπεδα, η περίοδος αυτή του πολέμου επέφερε γενικότερες ρωγμές και

επιπτώσεις στην κοινωνία, όπως ήταν η προσφυγιά (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,320-322).

Ο Σωτήρης Πατατζής έκανε εκτενή αναφορά στους Εβραίους στο έργο του, *Ματωμένα Χρόνια*, το οποίο είχε αρχικά εκδοθεί τη δεκαετία του '40. Η συλλογή διηγημάτων του επανεκδόθηκε το 1965 σε έναν τόμο από τα Χρονικά της Αντίστασης, από τις εκδόσεις Γιαννίκου, ενώ νωρίτερα είχε κατασχεθεί από την Ασφάλεια. Στο διήγημά του, *Η τραγωδία των Εβραίων*, αναφέρεται διεξοδικά στους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, τονίζοντας την εσφαλμένη πεποίθησή τους ότι η συμβίωση με τους κατακτητές Γερμανούς θα ήτο αρμονική όπως ήταν αντιστοίχως με τους Έλληνες αλλά και τους Τούρκους τόσους αιώνες. Ο εφησυχασμός της κοινότητας οφειλόταν κατά τον Πατατζή, σε μεγάλο βαθμό και στην επιρροή του αρχираββίνου Κόρετς, ο οποίος καθιστούσε το ποίμνιό του ότι δεν θα γινόταν τίποτα εναντίον τους και πρότεινε τυφλή υπακοή στους Γερμανούς, απολαμβάνοντας έτσι συγκεκριμένων προνομίων. Η εσφαλμένη αισιοδοξία που καλλιέργησε στο ποίμνιό του, καθυστέρησε τη σωτηρία του και οδήγησε στην τελική καταστροφή του (Abdelaziz,M.,2021,82-83).

Το 1966 η Λιλή Ζωγράφου εξέδωσε το μυθιστόρημά της με τίτλο, *Μίκαελ*, το οποίο στην β' έκδοσή του το 1973,μετονομάστηκε ως, *Οι Εβραίοι κάποτε*. Το έργο της Λιλής Ζωγράφου αποτελεί το μοναδικό ελληνικό μυθιστόρημα το οποίο πραγματεύεται αποκλειστικά τους διωγμούς των Εβραίων από τη ναζιστική Γερμανία, καλύπτοντας όλα τα στάδιά τους, και δίνοντας ιδιαίτερη βάση στους Εβραίους της Αθήνας. Η συγγραφέας ξεκινά με την συγκέντρωση των Εβραίων στο στρατόπεδο Χαϊδαρίου, στην αποστολή τους με τραίνο στο Άουσβιτς, περιγράφει την παραμονή τους εκεί και ολοκληρώνει τη διήγηση με την απελευθέρωση, καλύπτοντας όλο το φάσμα της εβραϊκής εμπειρίας. Πρόκειται για ένα ρεαλιστικό μυθιστόρημα το οποίο οφείλει τη συγγραφή του πρωτίστως στο χειρόγραφο με τη μαρτυρία του Ερρίκου Σεβίλλια, επιζώντος του Άουσβιτς, το οποίο δόθηκε στη συγγραφέα από την εγγονή του αλλά και σε προφορικές μαρτυρίες επιζώντων (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,357-358).

Το 1969 εκδόθηκε στο περιοδικό *Διαγώνιος*, το διήγημα του Γιάννη Στάρκη με τίτλο, *Εξοδος*, το οποίο αποτελεί ένα εκτενές χρονικό της καταστροφής της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων. Το κείμενο χωρίζεται σε τρεις ενότητες αφήγησης όπου στην πρώτη παρουσιάζεται η εβραϊκή κοινότητα προπολεμικά και η συνύπαρξη με τους Χριστιανούς, στη δεύτερη η ιταλική και κατόπιν η γερμανική κατοχή αλλά και οι

πρώτες ενδείξεις διωγμού των Εβραίων, ενώ στην τρίτη ενότητα αναλύεται ο εκτοπισμός των Εβραίων και ο απόηχος του διωγμού τους στους χριστιανούς συμπολίτες τους. Στο διήγημα του Στάρκη πρωτοστατεί όπως και στο διήγημα του Χατζή, ο Σαμπεθαΐ Καμπιλής και η άρνησή του στην πρόταση των Ανταρτών να συνταχτούν οι Εβραίοι με εκείνους στα βουνά ώστε να σωθούν. Το διήγημα του Στάρκη δεν αποτελεί ιστορικό ντοκουμέντο, αλλά ο συγγραφέας αποδίδει τις ευθύνες για την καταστροφή των Εβραίων στην ηγεσία τους. Επιπλέον, η έξοδος των Εβραίων προσομοιάζει με την βιβλική Έξοδο αλλά με μια ειρωνεία, καθώς στη βιβλική Έξοδο οι Εβραίοι είχαν χρόνο να προετοιμαστούν και κατευθύνονταν προς τη Γη της Επαγγελίας, ενώ εδώ αφήνοντας πίσω υπάρχοντα και πατρίδα, οδηγούνταν στον θάνατο (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,323-331).

4.3 Η δεκαετία του '70

Το 1971 εκδόθηκε στην Αθήνα σε ιδιωτική έκδοση το βιβλίο του Γιώργου Λυδία, *Ο Ιουδαίος. Μια αληθινή ιστορία*. Ο αφηγητής της ιστορίας είναι ο ίδιος ο συγγραφέας ο οποίος δηλώνει εξαρχής την αυθεντικότητα της ιστορίας του, παραθέτοντάς την όπως του την διηγήθηκε ένας «Ιουδαίος», ο οποίος μετά τους διωγμούς, επέζησε και μεταστράφηκε στον Χριστιανισμό. Η αφήγηση του Εβραίου περιλαμβάνει το πώς κατάφερε να βρει καταφύγιο στην Πελοπόννησο και να κρυφτεί, το πώς τον βοήθησαν ορισμένοι Χριστιανοί, στο πώς εισχώρησε σε αντάρτικες ομάδες αλλά και την τελική σύλληψή του. Την ώρα της εκτέλεσής του σώζεται, το οποίο απέδωσε σε θαύμα και στρέφεται τελικώς στον Ιησού Χριστό και βαπτίζεται Χριστιανός. Η ιστορία παίρνει τη μορφή παραβολής και έχει ηθικοδιδακτικό χαρακτήρα, καθότι κατά τον συγγραφέα, ο Εβραίος υποβάλλεται σε δοκιμασίες ώστε τελικώς να δεχτεί τη θεία χάρη και να σώσει την ψυχή του (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,379-380).

Το 1971 εκδόθηκε στη συλλογή διηγημάτων *Η σαρκοφάγος*, το διήγημα του Γιώργου Ιωάννου, *Το κρεβάτι*. Ο συγγραφέας στο διήγημά του, πραγματεύεται τους διωγμούς των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη κάνοντας ένα πρώτο χρονικό, χωρίς όμως να δημιουργεί εβραϊκούς ρόλους, αντιθέτως στην αφήγηση πρωταγωνιστούν τα αντικείμενα των εβραϊκών σπιτιών τα οποία λεηλατήθηκαν μετά τον εκτοπισμό (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,342). Η αφήγηση επικεντρώνεται στον Ίζο ο οποίος υπήρξε

παιδικός φίλος του συγγραφέα και πιθανώς ο πρώτος ερωτικός του σύντροφος. Μετά τον εκτοπισμό όλη της οικογένειας του Ίζο, το σπίτι λεηλατήθηκε και το μοναδικό που απομένει για να τον θυμίζει είναι το κρεβάτι του. Ο συγγραφέας θα το μαζέψει και θα περάσει σε αυτό όλη την περίοδο της Κατοχής, ενθυμούμενος τον χαμένο του φίλο (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,325).

Το 1972 εκδόθηκε το μυθιστόρημα της Νίνας Κοκκαλίδου -Ναχμία, *Τηλεφωνικό Κέντρο*. Το έργο πραγματεύεται την επίδραση του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και της εβραϊκής εξόντωσης στο επίπεδο των ανθρώπινων σχέσεων. Το μυθιστόρημα επικεντρώνεται στη σχέση δύο γυναικών, της Λουκιανής και της Εβραιοπούλας Μυριάμ από τη Θεσσαλονίκη, η οποίες λίγο πριν τον πόλεμο εργάζονται σε ένα τηλεφωνικό κέντρο στην Αθήνα(Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,331). Όταν ξεσπά ο πόλεμος η Λουκιανή θα συνταχτεί με την Αντίσταση ενώ η Μυριάμ όπως και όλη της η οικογένεια θα εκτοπιστεί στο Άουσβιτς. Η νοερή αλληλογραφία των δύο γυναικών παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αφηγούνται η μία στην άλλη τις εμπειρίες τους. Στο έργο αυτό ενώ πρωτοστατεί ο πόλεμος και η εμπειρία της Μυριάμ στο Άουσβιτς, η φρίκη του πολέμου υποβαθμίζεται εσκεμμένα και η συγγραφέας προβάλλει αξίες όπως είναι η δύναμη του έρωτα, η ελπίδα, το θάρρος και η ανθρωπιά (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,338-339).

Το 1973 στη συλλογή διηγημάτων, *Ο καθρέφτης και άλλες πρόζες*, εκδόθηκε το διήγημα του Γιάννη Νεγρεπόντη, *Ραούλ*. Το διήγημα παραθέτει περίτεχνα ένα μήνυμα κατά των προκαταλήψεων και κατά των στερεοτυπών στο πλαίσιο του φυλετικού διωγμού των Εβραίων από τους Ναζί. Ο συγγραφέας ο οποίος διώκεται και ο ίδιος από τους Ναζί, αναλογίζεται όντας φυλακισμένος τη σημασία της λέξης Εβραίος και το περιεχόμενό της, ενθυμούμενος ένα αντιστασιακό Εβραίο συμφοιτητή του τον Ραούλ, αποδίδοντάς του εξωτερικά και εσωτερικά χαρακτηριστικά εντελώς διαφορετικά από την στερεοτυπική εικόνα του Εβραίου (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,356-357).

Το 1976 ο Νίκος Α. Κοκάντζης εξέδωσε το μυθιστόρημα του με τίτλο, *Τζιοκόντα*. Ο συγγραφέας δηλώνει στην προμετωπίδα του βιβλίου ότι η ιστορία είναι αληθινή. Το έργο διηγείται τον εφηβικό έρωτα του συγγραφέα για την Εβραιοπούλα γειτόνισσά του την Τζιοκόντα, με την οποία θα ζήσει μια δυνατή ερωτική ιστορία κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Τελικώς, η Τζιοκόντα θα εκτοπιστεί στα ναζιστικά στρατόπεδα και δεν θα ξαναγυρίσει στη Θεσσαλονίκη. Η *Τζιοκόντα* του Κοκάντζη αποτελεί ένα από τα

συγκινητικότερα έργα που αναφέρονται στον διωγμό των Εβραίων με κορυφαία σημεία τη συγκέντρωση στην Πλατεία Ελευθερίας το 1942 και τον αποχωρισμό των δύο οικογενειών (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,324). Σε πολλά σημεία στο κείμενο είναι εμφανής η αγάπη του και ο θαυμασμός του για τους Εβραίους και δη για τους γείτονές του, την οικογένεια της Τζιοκόντα (Κοκάντζης, Ν., Α., 2003,30). Ο συγγραφέας καταδικάζει τη γενοκτονία και τη βαρβαρότητα ενώ παρουσιάζει εκτενώς την αρμονική συμβίωση των δύο αυτών οικογενειών, αμβλύνοντας τις διαφορές τους (Αμπατζοπούλου, Φ., 2020,352).

Το 1977 στη συλλογή διηγημάτων, *Οι ρεμπέτες και άλλα διηγήματα*, εκδόθηκε το διήγημα του Βασίλη Βασιλικού, *Ο φίλος μου ο Ίνο*. Κεντρικός πυρήνας του διηγήματος είναι ένα Εβραιόπουλο από τη Θεσσαλονίκη, ο Ίνο ο οποίος αποτελεί παιδικό φίλο του αφηγητή. Το διήγημα πραγματεύεται το φλέγον ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών, της αδικίας εις βάρος τους η οποία δεν αποκαταστάθηκε, ενώ θίγει και τον ελληνικό δωσιλογισμό (Αντωνίου, Γ., και Μαρατζίδης, Ν., 2008,325). Παράλληλα, γίνεται αναδρομή στον εβραϊκό εκτοπισμό και στην τύχη τους στα στρατόπεδα, γίνεται αναφορά στη δράση του Μαξ Μέρτεν, ενώ συμπεριλαμβάνονται και μαρτυρίες επιζώντων από τα στρατόπεδα (Αμπατζοπούλου, Φ., 2020,369).

Το 1977 στη συλλογή διηγημάτων *Το φάντασμα του Άουσβιτς*, εκδόθηκε το ομότιτλο διήγημα του Γιαννιώτη συγγραφέα, Χαράλαμπου Πέτσκου. Το διήγημα αφορά την επιστροφή από τα στρατόπεδα ενός Εβραίου επιζώντος, του Γιωσέφ, στην πατρίδα του. Ο Γιωσέφ ο οποίος υπήρξε δήμιος στους θαλάμους αερίων, επιστρέφει έχοντας στο νου του μονάχα να βρει έναν θησαυρό που είχε κρύψει πριν τους διωγμούς. Ο θησαυρός ο οποίος δεν υπάρχει πια οδηγεί τον Γιωσέφ στην απελπισία και εξαφανίζεται, αφήνοντας στη φαντασία του αναγνώστη ότι τελικώς τιμωρήθηκε από τις Ερινύες, οι οποίες τον καταδίωκαν για τα εγκλήματα που διέπραξε εναντίον της φυλής του. Οι επιζώντες των στρατοπέδων χαρακτηρίζονται στο διήγημα του Πέτσκου ως φαντάσματα του Άουσβιτς (Αμπατζοπούλου, Φ., 2020,382-383).

Το 1978 εκδόθηκε το βιβλίο του Γιώργου Ιωάννου, *Το δικό μας αίμα*, στο οποίο συμπεριλήφθηκε η ιστορική αφήγηση του συγγραφέα με τίτλο, *Το ξεκλήρισμα των Εβραίων*. Η αφήγηση αυτή είχε γίνει γνωστή ήδη από το 1976 στην εφημερίδα *Καθημερινή*, όταν ο Γιώργος Ιωάννου παρουσίασε το *In Memoriam* των Μόλχο, Νεχαμά το οποίο όπως προαναφέρθηκε, το 1974 μεταφράστηκε στα ελληνικά

(Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,345). Ο συγγραφέας βασιζόμενος στο *In Memoriam*, κάνει μια αναφορά στην παρουσία των Εβραίων στον ελλαδικό χώρο από την αρχαιότητα και συνεχίζει προσθέτοντας τις δικές του εμπειρίες. Αναφέρεται στη Θεσσαλονίκη, στα επαγγέλματα που ασκούσαν οι Εβραίοι, στη συμβίωσή τους με τους Χριστιανούς και ολοκληρώνει την αφήγησή του με τα γεγονότα της γερμανικής Κατοχής, τα γκέτο και τον εβραϊκό διωγμό από την πόλη (Ιωάννου,Γ.,1986,12-15).

4.4 Η δεκαετία του '80

Το 1984 ο Θεσσαλονικιός πεζογράφος Γιώργος Ιωάννου, εξέδωσε ένα νέο κείμενο αναφορικά με τους διωγμούς των Εβραίων της Θεσσαλονίκης με τίτλο, *Εν ταις ημέραις εκείναις*, το οποίο συμπεριλαμβανόταν στη συλλογή διηγημάτων, *Η πόλη των προσφύγων*. Η αφήγηση παίρνει τη μορφή της ιστορικής μαρτυρίας και ο συγγραφέας καταθέτει τα γεγονότα όπως τα βίωσε ο ίδιος, έχοντας συγχρωτιστεί όλη του τη ζωή με τους Εβραίους στη Θεσσαλονίκη, την πρωτεύουσα των προσφύγων. Ο συγγραφέας αναφέρει τη συγκατοίκηση στην ίδια πολυκατοικία με μια οικογένεια Εβραίων, τους Σιντώ, την περιθωριοποίηση των Εβραίων και τις προκαταλήψεις των Χριστιανών, συνεχίζει περιγράφοντας τις τελευταίες μέρες πριν τον εβραϊκό εκτοπισμό και την αναχώρηση τους για τα ναζιστικά στρατόπεδα (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,346). Στο κείμενο παρουσιάζονται οι δυσκολίες της συμβίωσης Εβραίων και Χριστιανών λόγω των προκαταλήψεων και της επιφυλακτικότητας των τελευταίων, οι οποίοι διατήρησαν αδιαφορία για τα προβλήματα των Εβραίων ακόμη και τις μέρες της Κατοχής (Κωτόπουλος,Τ.,2006,235).

Παράλληλα, ο συγγραφέας τονίζει την επιφυλακτικότητα και την εσωστρέφεια και των ίδιων των Εβραίων, το οποίο κατά τον ίδιο ίσως και να τους κόστισε τη σωτηρία τους, θέλοντας να δώσει έτσι μια άτυπη άφεση αμαρτιών στον ίδιο αλλά και στους Χριστιανούς για την παθητική στάση που διατήρησαν μπροστά στο δράμα των Εβραίων, ενώ θέτει επί τάπητος δύο ακόμη στοιχεία που δικαιολογούν τη στάση του : την ηλικία του τότε αλλά και την άγνοια όλων για το τί πραγματικά συνέβαινε στους Εβραίους (Ιωάννου,Γ.,1984,58-70). Γενικότερα και τα τρία κείμενα του Γιώργου Ιωάννου, *Το κρεβάτι*, *Το ξεκλήρισμα των Εβραίων* και τέλος το *Εν ταις ημέραις*

εκείναις, αλληλοσυμπληρώνονται, ενώ το καθένα διανθίζεται με κάποιες λεπτομέρειες παρμένες από τα προσωπικά βιώματα του συγγραφέα.

Το 1987 εκδόθηκε το μυθιστόρημα του Νίκου Μπακόλα, *Η μεγάλη πλατεία*. Ο συγγραφέας μέσα από παράλληλες ιστορίες ανθρώπων από τη Θεσσαλονίκη, υφαίνει τον ιστό της ιστορίας του Μεσοπολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου. Σε διάφορα σημεία της αφήγησης ο συγγραφέας επεμβαίνει με υποσημειώσεις οι οποίες εξηγούν τα ιστορικά γεγονότα, ερμηνεύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τη μυθοπλασία. Ο Μπακόλας τονίζει διαρκώς την παρουσία των Εβραίων στην πόλη αλλά και το πώς εκείνη διαπλεκόταν στις ζωές των ηρώων. Τα μείζονα θέματα που πραγματεύεται ο συγγραφέας στο έργο του είναι οι προκλήσεις στη συμβίωση Εβραίων και Χριστιανών, τα φυλετικά μέτρα και ο τελικός εκτοπισμός των Εβραίων. Περιγράφεται λεπτομερώς επιπλέον η συγκέντρωση στην Πλατεία Ελευθερίας, αλλά και η παράταξη προς το στρατόπεδο Χιρς. Στο έργο του Μπακόλα οι ετερότητες μεταξύ Εβραίων και Χριστιανών παρ' όλο που είναι παρούσες, δεν υπερτονίζονται αλλά αντιθέτως οι Εβραίοι παρουσιάζονται ως αναπόσπαστο κομμάτι της Θεσσαλονίκης (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,370-371).

4.5 Η δεκαετία του 1990 έως το 2000

Τη δεκαετία αυτή τον ενδιαφέρον για τους Εβραίους αυξάνεται ενώ πέρα από τη γενοκτονία, το ενδιαφέρον των δημιουργών επεκτείνεται και σε άλλα θέματα εντάσσοντας την εβραϊκή εξόντωση και σε άλλα πλαίσια όπως στην ελληνική ιστορία, αλλά και στο ζήτημα της εβραϊκής ταυτότητας και της εβραϊκότητας. Αυτό οφειλόταν στην ανάπτυξη της ιστορικής έρευνας πάνω στο θέμα του ελληνικού εβραϊσμού, αλλά και γενικότερα στις κοινωνικοιστορικές συνθήκες της εποχής. Η παγκοσμιοποίηση έφερε ένα κύμα οικονομικών μεταναστών και κατ' επέκταση μια ευαισθησία στο ζήτημα των μειονοτήτων, γεγονός που ενέπνευσε πολλούς δημιουργούς, όπως σεναριογράφους, μυθιστοριογράφους και σκηνοθέτες. Όσον αφορά τη λογοτεχνική παραγωγή με θέμα την εβραϊκή γενοκτονία, τα έργα αυτής της περιόδου είναι λίγα, αλλά ενδιαφέρον προξενεί το γεγονός ότι για πρώτη φορά κάνουν την εμφάνισή τους λόγιοι εβραϊκής καταγωγής και σημαντικοί Έλληνες συγγραφείς (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,385-386).

Το 1991, ο Αλμπέρτος Ναρ εξέδωσε τη συλλογή διηγημάτων του, *Σε αναζήτηση ύφους*. Θεσσαλονικιός Εβραίος ο ίδιος και παιδί δύο επιζώντων των στρατοπέδων, δεν έζησε ο ίδιος τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος όπως άλλοι οι οποίοι τα κατέγραψαν μετά τον πόλεμο, αλλά βασίστηκε στις προφορικές μαρτυρίες των γονέων του άλλων Εβραίων επιζώντων. Παρ 'ότι δεν βίωσε ο ίδιος τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος, η επίδρασή του είναι χαραγμένη στα λόγια και στις εκφράσεις του, υιοθετώντας το εξομολογητικό ύφος που εισήγαγε πρωτύτερα ο Γιώργος Ιωάννου. Ο Αλμπέρτος Νάρ, αναπαριστά με διαφορετικό λογοτεχνικό τρόπο τη γενοκτονία από την πλευρά των επιζώντων και τα πεζογραφήματά του πλέον εντάσσονται στη λογοτεχνική παράδοση για τη Θεσσαλονίκη, με την ιδιαίτερη πένα του να σηματοδοτεί τα ζητήματα προσδιορισμού της εβραϊκής ταυτότητας (Σταυρακοπούλου,Σ.,2010,97). Ο Ναρ εξαίρει και μυθοποιεί το εβραϊκό στοιχείο στην πόλη και κάνει αναδρομή στη Θεσσαλονίκη του παρελθόντος, σε κρυψώνες και σε μέρη που είτε έχουν αλλάξει στη σύγχρονη εποχή, είτε δεν υπάρχουν πια επειδή καταστράφηκαν κατά τον Πόλεμο, κάνοντας έτσι μια έμμεση αναφορά στην εβραϊκή γενοκτονία (Σταυρακοπούλου,Σ.,2010,98).

Ο Μισέλ Φάις ο οποίος υπήρξε κατά το ήμισυ εβραϊκής καταγωγής, εξέδωσε το 1994 το μυθιστόρημά του, *Η αυτοβιογραφία ενός βιβλίου*. Το έργο του δεν αποτελεί ένα μυθιστόρημα με αποκλειστικό θέμα το Ολοκαύτωμα, αλλά πραγματεύεται τον διωγμό των Εβραίων της Κομοτηνής, η οποία υπήρξε και γενέτειρα του συγγραφέα. Παράλληλα με το θέμα των Εβραίων της Κομοτηνής, παρεμβάλλονται και άλλες ιστορίες ανθρώπων από μειονότητες της περιοχής, ιστορίες κατατρεγμού και προσφυγιάς. Ο συγγραφέας θίγει το ζήτημα της εβραϊκής ταυτότητας της οποίας τη διαχείριση θεωρεί τροχοπέδη, ενώ δεν ακολουθεί μια συμβατική δομή στο έργο του, αφού στο κείμενο συμπεριλαμβάνει μαρτυρίες, συνεντεύξεις, ειδήσεις από τον Τύπο αλλά και αυτοβιογραφικές σημειώσεις (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,386-387).

Το 1997 ο Βασίλης Μπούτος εξέδωσε το ιστορικό μυθιστόρημά του, *Η συκοφαντία του αίματος*. Ο συγγραφέας ερευνήσε εις βάθος ιστορικό υλικό και πηγές σχετικά με την καταστροφή των Εβραίων της Κέρκυρας, φωτίζοντας παράλληλα και την ευθύνη της ελληνικής πλευράς για τα γεγονότα. Συγκεκριμένα ο συγγραφέας περιγράφει το πώς συνεργάστηκε ο δήμαρχος της Κέρκυρας με τους ναζί αναφορικά με τον εβραϊκό εκτοπισμό, αποσκοπώντας σε οικονομικά οφέλη. Ο συγγραφέας κατόπιν κοπιαστικής ιστορικής έρευνας, επιρρίπτει ευθύνες και στην ελληνική πλευρά αλλά και στην παθητική στάση των Χριστιανών, σε αντίθεση με άλλους μυθιστοριογράφους οι οποίοι

καταδίκασαν ως αίτια για την καταστροφή των Εβραίων, τα ιδεώδη του Χίτλερ, την παθητικότητα των θυμάτων και τους λανθασμένους χειρισμούς των ηγετών τους. Επιπλέον, ο Βασίλης Μπούτος κάνει και μια αναδρομή στα πογκρόμ εναντίον των Εβραίων τα οποία ξεκίνησαν το 1891 στην Κέρκυρα και επεκτάθηκαν και στη Ζάκυνθο, με αφορμή τις βαθιά ριζωμένες προλήψεις εναντίον των Εβραίων από τους Χριστιανούς, οι οποίοι πίστευαν ότι οι Εβραίοι θυσίαζαν Χριστιανόπουλα κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδος, ώστε να χρησιμοποιηθεί το αίμα τους στα άζυμα, γεγονός που εξηγεί και τον τίτλο του μυθιστορήματος (Αμπατζοπούλου,Φ.,2020,388-389).

Το 1999 ο Αλμπέρτος Ναρ θα εκδώσει το τελευταίο λογοτεχνικό του έργο με τίτλο, *Σαλονικάι ,δηλαδή, Σαλονικιός*. Στο έργο του αυτό που αποτελεί μια συλλογή διηγημάτων, εξακολουθεί να δεσπόζει το εβραϊκό στοιχείο της Θεσσαλονίκης. Στα διηγήματα του υπάρχουν μνήμες τόσο κατοχικές όσο και μετακατοχικές. Ανάμεσα στα θέματα που πραγματεύεται είναι, οι επιζώντες των στρατοπέδων, η εικόνα της Θεσσαλονίκης μετά την Απελευθέρωση, αλλά υπάρχουν και αυτοβιογραφικά σημεία όπου ο συγγραφέας ανακαλεί στη μνήμη του την παλιά Θεσσαλονίκη και τη συμβίωση Εβραίων και Χριστιανών. Στο ομώνυμο διήγημά του *Σαλονικάι, δηλαδή Σαλονικιός*, κεντρικός ήρωας είναι ο Τζάκο Σουλέμα ο οποίος επιστρέφοντας στη γενέθλια πόλη του τη Θεσσαλονίκη και περιδιαβαίνοντας στις συνοικίες της, διαπιστώνει με έκπληξη τις ριζικές διαφορές της παλιάς Θεσσαλονίκης με τη σύγχρονη εικόνα της, καθ' ότι οι γειτονιές και οι άνθρωποι που τη στόλιζαν έχουν εξαφανιστεί, καθώς το σημάδι τους στο χρόνο το έσβησε ο Πόλεμος (Γούτας,Π.,2022).

4.6 Το Ολοκαύτωμα στην ποίηση

Το Ολοκαύτωμα αντιμετωπίστηκε από τους ποιητές μεταπολεμικά με συγκίνηση αλλά και μένος για τις θηριωδίες που διαπράχθηκαν εναντίον των Εβραίων συμπολιτών τους από τους ναζί. Το Ολοκαύτωμα στην ποίηση καταδικάζεται ως εγκληματική ενέργεια, ενώ τονίζεται και η μοναδικότητά του ως ιστορικού γεγονότος. Τα έργα πολλών ποιητών αντικατοπτρίζουν προσωπικά βιώματα και μνήμες τους με Εβραίους με τους οποίους συναναστράφηκαν στην πορεία της ζωής τους, ενώ παράλληλα καταδικάζουν τις φρικαλεότητες των ναζί. Τα ποιήματα αυτά έχουν γραφεί από σημαίνοντες

εκπροσώπους της πνευματικής ζωής αλλά και από απλούς ανθρώπους οι οποίοι παρόλο που δεν υπήρξαν ποιητές, αισθάνθηκαν την εσωτερική ανάγκη να εκφράσουν μέσα από την ποίηση, τον πόνο τους και τα συναισθήματά τους για την απώλεια των Εβραίων συμπολιτών και αδερφών τους. Έτσι πολλά έργα μπορεί να υστερούν σε τεχνική αλλά υπερτερούν σε συναισθημα και αποτελούν έναν φόρο τιμής στα θύματα. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ανάμεσα στα ποιήματα υπάρχουν ακόμη και δημοτικά τραγούδια αφιερωμένα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης και στα θύματα λειτουργώντας ως μοιρολόι.

Το 1948 η Ζωή Καρέλλη εξέδωσε στο περιοδικό *Κοχλίας*, το ποίημά της, *Των Εβραίων*. Το ποίημα πραγματεύεται την εξόντωση των Εβραίων και αποτελεί μια κραυγή πόνου για τον χαμό τόσων ανθρώπων, ενώ αποδίδονται ευθύνες και στους παθητικούς θεατές της θηριωδίας (Καλασαρίδου,Σ.,2018,7), (Καρέλλη,Ζ.,2006,9).). Το 1948 ο Τάκης Βαρβιτσιώτης εξέδωσε στη Θεσσαλονίκη το ποίημά του, ...*Σε κλειστά τραίνα...*, μέρος της ποιητικής συλλογής, *Το Χειμερινό ηλιοστάσιο(Χρονικό της Κατοχής)*, όπου περιγράφεται με τραγικό τρόπο η αναχώρηση των Εβραίων για τα στρατόπεδα (Βαρβιτσιώτης,Β.,2006,7). Η ποίηση του Βαρβιτσιώτη μέχρι και το 1960 εμπεριείχε έναν πολιτικό προβληματισμό, καθώς η περίοδος της Κατοχής και τα προσωπικά του βιώματα εκείνη την περίοδο, επηρέασαν σημαντικά τη σκέψη και το έργο του (Φρέρης,Γ.,2014,41).

Το 1954 ο Γιώργος Ιωάννου εξέδωσε το ποίημά του, *Τα ηλιοτρόπια των Εβραίων* σε μια μικρή ποιητική συλλογή με τίτλο, *Ηλιοτρόπια*. Ο Γιώργος Ιωάννου με το ποίημά του αναφέρεται στην εξόντωση των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, ενώ η λέξη ηλιοτρόπια παρέπεμπε έμμεσα στο κίτρινο άστρο που ήταν υποχρεωμένοι να φορούν οι Εβραίοι κατόπιν εντολής των Γερμανών (Ναρ, Α.,1986,6). Το 1955 η Ζωή Καρέλλη επανέρχεται με ένα καινούργιο ποίημα που αναφέρεται στους Εβραίους με τίτλο, *Ισραήλ*, το οποίο ανήκε στην ποιητική συλλογή, *Κασσάνδρα και άλλα ποιήματα*. Η ποιήτρια πραγματεύεται την καταστροφή των Εβραίων της Θεσσαλονίκης κάνοντας και μια αναδρομή στο διαχρονικό δράμα των Εβραίων ξεκινώντας από τα γεγονότα της *Εξόδου* (Καλασαρίδου,Σ.,2018,7), (Καρέλλη,Ζ.,2006,9-10).

Το 1956 ο Μανόλης Αναγνωστάκης εξέδωσε το ποίημα, *Αντί να φωνασκώ...*, μέρος της ποιητικής συλλογής, *Η Συνέχεια 2*. Ο Αναγνωστάκης στο ποίημά του απευθύνεται στον αναγνώστη και τον καλεί να συμμετάσχει στο πένθος του και στον πένθος των

συμπολιτών του, για τον χαμό των Θεσσαλονικιών Εβραίων φίλων του από τους ναζί. Το αίσθημα της τραγωδίας που επέφερε ο Πόλεμος οδηγεί τον Αναγνώστη να γράφει με αμεσότητα και συμπόνοια για τους απλούς καθημερινούς ανθρώπους που χάθηκαν στον ρου της Ιστορίας, κάνοντας έκκληση σε όλους να συμμετάσχουν στον θρήνο για τα θύματα (Αμπατζοπούλου,Φ.,2015,11). Το 1959 ο Κίμωνας Τζάλλας εξέδωσε στο περιοδικό *Ενδοχώρα* το ποίημά του, *Με νοσταλγία θυμάμαι*. Στο ποίημά του ο Κίμωνας Τζάλλας αναφέρεται στην καταστροφή της εβραϊκής κοινότητας των Ιωαννίνων. Όντας Γιαννιώτης και ο ίδιος κάνει μία αναδρομή στην παιδική του ηλικία και στις αναμνήσεις του με τους Εβραίους συμπολίτες του, δίνοντας μια εικόνα της κοινότητας πριν τον πόλεμο αλλά και της καταστροφή της στα στρατόπεδα του θανάτου, εκφράζοντας θλίψη και συγκίνηση (Καρασαββίδου,Ε.,2013).

Το 1961 ο Γιώργος Καφταντζής εκδίδει το ποίημά του, *Στρατόπεδο «Παύλου Μελά» Θεσσαλονίκης*, μέρος της ποιητικής συλλογής, *Η μπαλάντα του Φεγγαριού* (Καλασαρίδου,Σ.,2018,8). Το ποίημα του Καφταντζή αποτυπώνει την κοινωνία της Κεντρικής Μακεδονίας αλλά και της Θεσσαλονίκης κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Εδώ γίνεται ξεχωριστή αναφορά στον Εβραίο συγκρατούμενο ο οποίος φέρει το κίτρινο άστρο, στον Εβραίο που πασχίζει να ενωθεί με το κοινωνικό σύνολο και που οδηγείται στην τραγική του μοίρα (Καρασαββίδου,Ε.,2013). Στην ίδια ποιητική συλλογή ανήκει και το ποίημά του, *Ρόζα Μιραλάι*, το οποίο αναφέρεται εκ νέου στην εβραϊκή εξόντωση στα στρατόπεδα συγκέντρωσης κάνοντας ειδική μνεία σε μία γυναίκα. Μάλιστα, είναι από τις σπάνιες φορές που ονοματίζει τη γυναίκα αυτή, ενώ στα ποιήματά του συνήθως αντιλαμβανόμαστε το γένος από τα συμφραζόμενα, παρόλο που η αναφορά στις γυναίκες είναι συχνή. Η ελεγειακή ποίηση του Καφταντζή είναι κι εδώ παρούσα θίγοντας το θέμα του θανάτου μέσω εικόνων με έντονο ρεαλισμό (Κανλής,Θ.,2019).

Το 1962 ο Πρόδρομος Μάρκογλου, εξέδωσε στην ποιητική συλλογή του *Εγκλειστοί*, το ποίημά του, *Εσθήρ ή ο δύσκολος τοκετός*. Ο αφηγητής, ως επιζών των στρατοπέδων, βρίσκεται σε μία διαρκή αναζήτηση της Εσθήρ με την οποία οδηγήθηκαν μαζί στα στρατόπεδα συγκέντρωσης την οποία στο τέλος του ποιήματος την παρομοιάζει με την εγκυμονούσα στον Ιησού Χριστό, Παναγία (Καλασαρίδου,Σ.,2018,8)(Μάρκογλου,Π.,2006,11-12). Το 1963 ο Γιώργος Ιωάννου εξέδωσε το ποίημα, *Το μάθημα* στη συλλογή ποιημάτων του, *Τα χίλια δέντρα*, στο περιοδικό, *Διαγώνιος*. Για άλλη μια φορά αναφέρεται στην τραγωδία των Εβραίων της

Θεσσαλονίκης αλλά αυτή τη φορά το δράμα μεταφέρεται στο χώρο του σχολείου όπου ένας νεαρός Εβραίος περνάει βασανιστήρια λόγω της καταγωγής του και δολοφονείται, ενώ οι Χριστιανοί συμμαθητές του συνεχίζουν την ίδια ώρα τα μαθήματά τους σα να μην έχει συμβεί τίποτα, μαθαίνοντας στα λατινικά το *amo,amas,amat*. Στο δεύτερο ποίημά του με τίτλο, *Με το τρένο*, που αποτελεί κι εκείνο μέρος της ίδιας ποιητικής συλλογής, ο Γιώργος Ιωάννου μας μεταφέρει στη γειτονιά του όπου γίνεται μάρτυρας των τελευταίων στιγμών των Εβραίων που κατοικούσαν στην ίδια πολυκατοικία με την οικογένειά του, πριν τους μαζέψουν οι Γερμανοί (Ναρ,Α.,1986,6).

Το 1964 η Νίνα Κοκκαλίδου-Ναχμία εξέδωσε το ποίημά της, *Εκείνοι κι εμείς*, που ανήκε στη συλλογή, *Οι αποσταμένοι*. Στο ποίημά της αποτυπώνονται τα τραύματα που δημιουργεί στον άνθρωπο η φρίκη των στρατοπέδων και η τραγικότητα των θυμάτων μεταπολεμικά, έχοντας γίνει φαντάσματα του εαυτού τους, χωρίς προσανατολισμό και πατρίδα. Παράλληλα, κάνει αναφορά στην εκκωφαντική σιωπή και στην απραξία της κοινωνίας της Θεσσαλονίκης μπροστά στα γεγονότα (Καρασαββίδου,Ε.,2013). Το 1965 η ίδια ποιήτρια θα εκδώσει σε έντυπο το οποίο δεν αναγράφεται, το ποίημά της, *Μετά είκοσι χρόνια στο Άουσβιτς*. Το ποίημα πραγματεύεται την επιστροφή στο Άουσβιτς μια επιζήσασας των στρατοπέδων του θανάτου 20 χρόνια μετά και τα αντικρουόμενα συναισθήματα που της γεννά η επιστροφή αυτή, ενθυμούμενη την άφιξή της εκεί και την παραμονή της (Καλασαρίδου,Σ.,2018,8)(Ναχμία-Κοκκαλίδου,Ν.,2006,11).

Το 1965 ο Τάκης Ολύμπιος εξέδωσε το ποίημά του, 40382. Με απλούς διηγηματικούς στίχους ο ποιητής περιγράφει την περιπέτεια μιας Εβραιοπούλας, της Έλσας και της οικογένειάς της, οι οποίοι συλλαμβάνονται την περίοδο της Κατοχής και στέλνονται σε στρατόπεδο συγκέντρωσης. Η Έλσα θα παρακολουθήσει όλη της την οικογένεια να θανατώνεται στα κρεματόρια, όμως εκείνη θα επιζήσει, έχοντας πάντα σαν οδηγό της την ελπίδα. Η φρίκη του πολέμου δεν θα καταφέρει να σβήσει την αγάπη της για τη ζωή και την πίστη της στη δικαιοσύνη και την αγάπη (Λειβαδίτης,Τ.,1966). Ο Μάριος-Μαρίνος Χαραλάμπους το 1971 εξέδωσε το ποίημά του, *Γιούτα Κοέν*, που ανήκε στην ποιητική συλλογή, *Οι φωνές των δρόμων*. Θεσσαλονικιός και ο ίδιος αναφέρεται με συγκινητικό τρόπο στον θάνατο μιας φίλης του Εβραίας η οποία χάθηκε κατά τη διάρκεια του Ολοκαυτώματος τιμώντας τη μνήμη της (Μπασαγιάννης,Γ.,2017). Ο ποιητής χρησιμοποιεί απλές καθημερινές σκηνές της προπολεμικής ζωής στη Θεσσαλονίκη, μιας πόλης που θεωρούνταν η « Νέα Ιερουσαλήμ», θέλοντας να δείξει

τον πόνο που φέρνει ο πόλεμος ο οποίος εξαλείφει όλες τις απλές καθημερινές στιγμές της ζωής (Καρασαββίδου,Ε.,2013).

Το 1979 η Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη εξέδωσε το ποίημά της, *Ποτέ πιά*. Η αντιστασιακή ποιήτρια που συνέθεσε και τον ύμνο του ΕΛΑΣ, εξέδωσε ένα ποίημα επαναστατικό, μια κραυγή κατά των βιαιοπραγιών του Ολοκαυτώματος, ώστε οι φρικαλεότητες αυτές οι οποίες προκλήθηκαν από άνθρωπο σε άνθρωπο, να μην επαναληφθούν ποτέ ξανά, σε καμία χώρα, σε κανέναν άλλον άνθρωπο (Καλασαρίδου,Σ.,2018,9) (Παπαδάκη-Μαυροειδή,Σ.,2006,13). Ο Γιώργος Βαφόπουλος, επίσης ποιητής της Θεσσαλονίκης, το 1980 εξέδωσε στο περιοδικό Χρονικά το ποίημά του, *Λουσβιτς-Ελεγείο σε μια ξανθιά κοτσίδα*. Ο ποιητής μνημονεύει και θρηνεί τη μικρή Ραχήλ η οποία χάθηκε στα κρεματόρια, ενώ η εικόνα της άψυχης ξανθιάς κοτσίδας της πάνω στα νεκρά σώματα των υπόλοιπων θυμάτων δείχνουν την τραγικότητα του γεγονότος και τη φρίκη της γενοκτονίας (Καλασαρίδου,Σ.,2018,9)(Βαφόπουλος,Γ.,2006,8).

Το 1984 εκδίδονται στο περιοδικό Χρονικά δύο δημοτικά τραγούδια αφιερωμένα στα στρατόπεδα συγκέντρωσης με τίτλο, *Εβραιοπούλα ήμουν* και *Μαύρη μωρέ μαύρ' είν' η ζωή που κάνουμε*. Στα δύο ποιήματα χρησιμοποιείται το πρώτο πληθυντικό πρόσωπο όπως γίνεται γενικώς στα δημοτικά τραγούδια, ώστε να εκφραστούν οι κοινές εμπειρίες και ο πόνος μίας ομάδας ανθρώπων. Μέσω μιας οπτικής γωνίας η οποία είναι εσωτερική και συλλογική ,εκφράζεται ένα ακραίο γεγονός, ο πόνος του ανθρώπου και οι δύσκολες συνθήκες στις οποίες υποβάλλεται (Καρασαββίδου,Ε.,2013).

Το 1987 ο Ι. Α. Νικολαΐδης εξέδωσε το ποίημά του, *Κατοχικό*, το οποίο ανήκε στην ποιητική συλλογή, *Σκεύη Κεραμέως*. Στο ποίημα του Νικολαΐδη, η πόλη της Θεσσαλονίκης γίνεται το φόντο και το σκηνικό της τραγικής μοίρας των πρωταγωνιστών Εβραίων, η οποίοι οδηγούνται στο θάνατο, ανεβαίνοντας στα τρένα που θα τους μεταφέρουν στα στρατόπεδα (Καρασαββίδου,Ε.,2013). Το 1988 ο Ευάγγελος Σουλτάνης εξέδωσε το ποίημά του, *Εις μνήμην*, στο περιοδικό Χρονικά. Όπως και στο *Κατοχικό* του Νικολαΐδη, στο ποίημα του Σουλτάνη η Θεσσαλονίκη γίνεται το σκηνικό του μαρτυρίου των Εβραίων και πιο συγκεκριμένα, η Εγνατία ούσα μια από τις ιστορικότερες και εμπορικότερες λεωφόρους συμβολίζει τη μετάβαση των διωκόμενων Εβραίων οι οποίοι περνούν από τον Παράδεισο στην Κόλαση (Καρασαββίδου,Ε.,2013). Το 1990 ο Ντίνος Χριστιανόπουλος θα εκδώσει μια ποιητική

συλλογή με τίτλο, *Οι προγραμματισμένοι στο χαμό. Ποιήματα Θεσσαλονικέων ποιητών για τον χαμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης*, όπου έχει κάνει ο ίδιος την ανθολόγηση ποιημάτων Θεσσαλονικιών ποιητών οι οποίοι έγραψαν για το Ολοκαύτωμα. Ο Ντίνος Χριστιανόπουλος επέλεξε 9 ποιητές και συνολικά 15 ποιήματα ανάμεσα στα οποία και ένα ακυκλοφόρητο δικό του με τίτλο, *Τα μάτια σου* (Μπασαγιάννης, Γ., 2020). Ο ίδιος ο Ντίνος Χριστιανόπουλος εξέφραζε την απογοήτευση του και τη θλίψη του για το δράμα των Εβραίων αλλά και για το γεγονός ότι ελάχιστοι λογοτέχνες ασχολήθηκαν με την εβραϊκή γενοκτονία πλην λίγων εξαιρέσεων (Χριστιανόπουλος, Ν., 1988, 40-41). Στο ποίημα του Χριστιανόπουλου το τρένο, σύμβολο ταξιδιών και ονείρων, γίνεται σύμβολο του θανάτου. Ο ποιητής δείχνει πώς βιώνεται η τραγική αυτή εμπειρία μέσα από τα αθώα μάτια ενός παιδιού, μέσα από την παιδική απορία και διατυπώνεται έναν αιώνιο γιατί συμβαίνουν όλα αυτά, ένα ερώτημα που δεν θα απαντηθεί ποτέ (Καρασαββίδου, Ε., 2013).

Το 1992 ο Νίκος Εγγονόπουλος εξέδωσε το ποίημά του, *Το ποίημα της Εσθήρ Μπεσσαλέλ*, μέρος της ποιητικής συλλογής, *Στην κοιλάδα με τους ροδώνες*. Ο υπερρεαλιστής ποιητής και ζωγράφος σε πολλά ποιήματά του εκφράζει τη συμπάθεια και τη συμπαραστάσή του προς τον εβραϊκό λαό τον οποίο θαυμάζει, ενώ σε κάποια ποιήματα αναφέρεται στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στην εβραϊκή γενοκτονία. Στο ποίημά του *Εσθήρ Μπεσσαλέλ*, κάνει μνεία σε έναν νεανικό του έρωτα με μία Γαλλίδα με εβραϊκές ρίζες, την Εσθήρ, της οποίας έχει χάσει τα ίχνη μην γνωρίζοντας αν μετανάστευσε στο Ισραήλ ή αν χάθηκε από τους ναζί. Τα γυναικεία εβραϊκά ονόματα συναντώνται συχνά στην ποίηση του Εγγονόπουλου λόγω ίσως προσωπικών βιωμάτων, αλλά γενικότερα εντάσσονται στο πολιτικό και ιστορικό περιβάλλον της εποχής (Ανθης, Μ., 2002, 682-683). Ο Γιώργος Μητσάκης σε συνέντευξή του στο περιοδικό Ε! το 1993, εξέδωσε τους στίχους προορισμένους για τραγούδι με τίτλο, *Εβραίοι*. Στους στίχους του Μητσάκη αποτυπώνονται οι δύο όψεις του Εβραίου μεταπολεμικά ως θύτη αλλά και θύματος, όπως αντικατοπτρίζονται στη λαϊκή φαντασία (Αμπατζοπούλου, Φ., 2020, 383-384).

Συμπεράσματα

Η εβραϊκή γενοκτονία κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο συγκλόνισε την Ευρώπη και όλη την υφήλιο, λόγω της έκτασης που πήρε αλλά και λόγω της αγριότητάς της η οποία είχε στόχο μια συγκεκριμένη φυλή. Οι κύριοι όροι που έχουν επικρατήσει ώστε να αποδοθεί το μέγεθος της καταστροφής είναι, γενοκτονία, η εβραϊκή λέξη *Hurban* που σημαίνει καταστροφή, οι λέξεις «ανείπωτο» και «ανήκουστο» οι οποίες απαντώνται κυρίως στη γαλλική βιβλιογραφία, η εβραϊκή λέξη *Shoah* η οποία έχει επικρατήσει κυρίως στους εβραϊκούς κύκλους και στη Γαλλία, ενώ περίπου από τη δεκαετία του 1990 έχει επικρατήσει ευρέως η λέξη Ολοκαύτωμα, ως η πιο κατάλληλη για να περιγραφεί η εβραϊκή εξόντωση. Το Ολοκαύτωμα συνιστά μία τραυματική εμπειρία η οποία έχει βιωθεί από μία μεγάλη μερίδα ανθρώπων τους οποίους ενώνουν κοινοί φυλετικοί, θρησκευτικοί ή γλωσσικοί δεσμοί.

Η τραυματική εμπειρία του Ολοκαυτώματος έπρεπε να αφηγηματοποιηθεί, ώστε να ενταχθεί στη ευρωπαϊκή συλλογική συνείδηση και να ιστοριοποιηθεί. Αν το Ολοκαύτωμα κατέληγε να συμβολοποιηθεί και να μυθοποιηθεί, θα παρέμενε στο περιθώριο της Ιστορίας. Οι προφορικές και γραπτές μαρτυρίες αποτελούν τον ακρογωνιαίο λίθο για τον ιστορικό ο οποίος καταγράφει τα γεγονότα, αποτελώντας τον διαμεσολαβητή ανάμεσα στο παρελθόν και στο παρόν. Πολλές φορές, αναπόδραστα, η τραυματική εμπειρία κληροδοτείται στους απογόνους, οι οποίοι ενώ δεν έχουν βιώσει οι ίδιοι τα γεγονότα επηρεάζονται βαθιά από το βάρος αυτής της επονείδιστης κληρονομιάς. Σε ευρωπαϊκό ακαδημαϊκό επίπεδο, όταν γίνεται συζήτηση για το Ολοκαύτωμα, συχνά παραλείπεται η σημασία των Ελλήνων Εβραίων και η εξόντωσή τους κατά τη διάρκεια του Πολέμου, παρόλο που το ποσοστό εξόντωσής τους έφτασε το 86% και συνιστά ένα από τα μεγαλύτερα της Ευρώπης.

Οι εβραϊκές κοινότητες διατηρούσαν μια μακραίωνη παρουσία στον ελληνικό χώρο, ήδη από τον 15° αιώνα. Οι πολυπληθέστερες εβραϊκές κοινότητες ήταν πρωτίστως της Θεσσαλονίκης η οποία ονομαζόταν, «Νέα Ιερουσαλήμ» και των Ιωαννίνων. Η συμβίωση με τους Χριστιανούς αποτέλεσε πρόκληση σε πολλές περιπτώσεις λόγω των πολιτισμικών διαφορών ειδικά στη Θεσσαλονίκη, ενώ σε άλλες περιπτώσεις η

συμβίωση ήταν πιο ομαλή. Στη διάσωση ή στην εξόντωση των Ελληνοεβραίων κυρίαρχο ρόλο έπαιξε η εκάστοτε ζώνη Κατοχής στην οποία βρισκόταν η κάθε εβραϊκή κοινότητα, αλλά και οι συντονισμένες προσπάθειες ή μη του ντόπιου πληθυσμού και των τοπικών αρχών. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η Θεσσαλονίκη της οποίας η εβραϊκή κοινότητα εξοντώθηκε στο 96% ενώ η μικρή εβραϊκή κοινότητα της Ζακύνθου παρέμεινε αλώβητη χάρη στην αρωγή του δημάρχου, του διοικητή και του χριστιανικού πληθυσμού. Προπολεμικά υπήρχαν 31 εβραϊκές κοινότητες στον ελληνικό χώρο, ενώ μεταπολεμικά διασώθηκαν μόνο 6,7. Οι επιζώντες Εβραίοι επιστρέφοντας από τα στρατόπεδα θανάτου, έπρεπε να διαχειριστούν πέρα από το ψυχολογικό βάρος της φρίκης που έζησαν και το θέμα των περιουσιών τους οι οποίες λεηλατήθηκαν μετά τον διωγμό τους. Το ζήτημα των εβραϊκών περιουσιών αποτελούσε για πολλά χρόνια, σημείο αντιδικίας μεταξύ των Εβραίων και του ελληνικού κράτους.

Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια οι μνήμες είναι ακόμη νωπές στην Ευρώπη και δεν γίνεται καθόλου συζήτηση για το Ολοκαύτωμα. Τα θύματα προσπαθώντας να διαχειριστούν τα τραύματά τους απομονώνονται και σιωπούν, αλλά και η ίδια η ευρωπαϊκή κοινωνία δεν είναι ακόμη έτοιμη να ακούσει. Επιπλέον, Ψυχρός Πόλεμος και οι γενικότερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που ευνοούν τη Γερμανία, δεν ευνοούν την ανακίνηση του θέματος ενώ η συνειδητοποίηση της ύπαρξης του αντισημιτισμού και το γεγονός ότι οι θηριωδίες αυτές έλαβαν χώρα στην Ευρώπη του πολιτισμού και του Διαφωτισμού, αποτέλεσαν μια βαριά κληρονομιά για τους πολιτισμένους Χριστιανούς Ευρωπαίους.

Η πραγματική αφύπνιση γύρω από το θέμα ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Στην Ελλάδα αυτή η αφύπνιση θα καθυστερήσει περίπου δέκα χρόνια, καθώς η ελληνική κοινωνία είχε να διαχειριστεί και άλλες πληγές και μνήμες οι οποίες έπρεπε να επουλωθούν και άλλες σιωπές οι οποίες έπρεπε να σπάσουν, ενώ τα θύματα δεν ήθελαν ακόμη να μιλήσουν. Η Ελλάδα έπρεπε να διαχειριστεί τα τραύματα του Εμφυλίου, της δικτατορίας, της Αντίστασης και της δίωξης των Αριστερών. Επιπλέον, για πολλά χρόνια οι διωγμοί και η εξόντωση των Εβραίων θεωρούνταν αποκλειστικά εβραϊκό θέμα, το οποίο δεν μπορούσε να ενταχθεί στο εθνικό αφήγημα, καθότι οι Εβραίοι παρά την μακροχρόνια παρουσία τους στην Ελλάδα, θεωρούνταν ξένοι και αντιμετωπίζονταν ως «οι Άλλοι», κυρίως λόγω της διαφοράς θρησκευματος και γλώσσας. Τέλος, η απάθεια μπροστά στις κτηνωδίες των Γερμανών εναντίον των

Εβραίων από μέρος του χριστιανικού πληθυσμού, επέφερε ένοχες σιωπές σε πολλές κοινωνίες όπου ζούσαν οι Εβραίοι προπολεμικά.

Στον τομέα της ιστοριογραφίας τις δεκαετίες του '40 και του '50, γίνονται ελάχιστες αναφορές στην εξόντωση των Ελληνοεβραίων από τους Δημήτριο Μαγκριώτη και τον Δημήτριο Γατόπουλο, ενώ η πρώτη σημαντική μαρτυρία που εκδίδεται είναι του Ισαάκ Ματαράσσο, *Κι όμως όλοι τους δεν πέθαναν...* που αναφερόταν στους διωγμούς των Εβραίων της Θεσσαλονίκης, ενώ το 1953 εκδίδεται στα γαλλικά το μείζον έργο των Μίκαελ Μόλχο και Ιωσήφ Νεχαμά, *In Memoriam*, το οποίο συνιστά το χρονικό των διώξεων, της εξόντωσης και της ιστορίας του ελληνικού εβραϊσμού από αρχαιοτάτων χρόνων. Τη δεκαετία του 1960, ο Πολυχρόνης Ενεπεκίδης εξέδωσε ένα βιβλίο σχετικά με τους διωγμούς των Εβραίων χωρίς όμως το έργο αυτό να χαρακτηρίζεται από αντικειμενικότητα. Σημαντική συμβολή της περιόδου αυτής, αποτέλεσε *Το Πέρασμα των βαρβάρων*, της Μύριαμ Νόβιτς η οποία συγκέντρωσε μαρτυρίες Ελληνοεβραίων οι οποίοι επέζησαν, εντάσσοντας για πρώτη φορά στην αφήγησή της και μαρτυρίες Αντιστασιακών Εβραίων. Ομοίως κινείται και η ιστοριογραφία της δεκαετίας του 1970, καθώς οι Κωσταντίνος Τσουκαλάς, Σαράντος Καργάκος και Νίκος Σβορώνος δεν αναφέρουν πουθενά στα βιβλία τους την εβραϊκή γενοκτονία.

Το σημαντικότερο γεγονός της δεκαετίας αυτής ήταν η μετάφραση του *In Memoriam* στα ελληνικά το 1974 σε μια εμπλουτισμένη έκδοση η οποία όμως λόγω του πολιτικού σκηνικού δεν έτυχε ιδιαίτερης υποδοχής από το ελληνικό κοινό. Οι πρώτες εκδόσεις για την εβραϊκή γενοκτονία εκδίδονται με πρωτοβουλία του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου (ΚΙΣ) και της Ισραηλιτικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης (ΙΚΘ), με αποκορύφωμα την πρώτη μαρτυρία που εκδόθηκε στα ελληνικά, *Αλμπέρτος Μενασσέ, Μπιρκενάου-Αουσβιτς*. Η δεκαετία του 1980 αποτελεί δεκαετία αφύπνισης της Ευρώπης για το Ολοκαύτωμα, ενώ στην Ελλάδα αρχίζουν να γίνονται σταδιακά τα πρώτα βήματα προς αυτή την κατεύθυνση, με την έκδοση των πρώτων μαρτυριών, ενώ μεταφράζεται πρώτη φορά και το έργο της Μύριαμ Νόβιτς στα ελληνικά. Ο Βασίλης Κρεμμυδάς στο πεδίο της ιστοριογραφίας δεν αναφέρεται καθόλου όπως και οι προκάτοχοί του στο Ολοκαύτωμα.

Η δεκαετία από το 1990 έως το 2000 αποτελεί μια δεκαετία καμπής για τη μελέτη του Ολοκαυτώματος, καθώς αφυπνίζεται το ενδιαφέρον και στην Ελλάδα και παρατηρείται μια εκδοτική έκρηξη. Επιπλέον, το ενδιαφέρον μεταφέρεται και στον τομέα της

Ιστορίας καθώς το 1991 ιδρύεται η Εταιρεία Μελέτης του Ελληνικού Εβραϊσμού (EMEE) από ιστορικούς, ενώ διοργανώνονται και τα πρώτα συμπόσια με θέμα το Ολοκαύτωμα στα οποία πραγματεύονται και επιμέρους θέματα τα οποία ως τότε δεν είχαν μελετηθεί, όπως ο δωσιλογισμός, ο ελληνικός αντισημιτισμός και οι εβραϊκές περιουσίες. Στο πεδίο των μαρτυριών, αυτές πληθαίνουν, ενώ μεγάλη ήταν η συμβολή του ιδρύματος Ετς Αχάϊμ στη μελέτη του Ολοκαυτώματος, όπως και της καθηγήτριας Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου, η οποία συγκέντρωσε και επιμελήθηκε τις πρώτες αυτές μαρτυρίες. Επίσης με τα βιβλία της, συνέβαλλε καθοριστικά στη μελέτη της εβραϊκής γενοκτονίας μέσω των μαρτυριών αλλά και μέσω της λογοτεχνίας.

Οι Έλληνες λογοτέχνες από το 1945 έως το 2000, ασχολήθηκαν με το θέμα του Ολοκαυτώματος με περισσότερη ευαισθησία σε σύγκριση με την προπολεμική λογοτεχνία, η οποία βασιζόταν σε μεγάλο βαθμό σε στερεοτυπικές αντιλήψεις εναντίον των Εβραίων. Πολλά πεζογραφήματα, διηγήματα, μυθιστορήματα αλλά και ποιήματα εκδόθηκαν για πρώτη φορά στο λογοτεχνικό περιοδικό *Κοχλίας* μέσα από το οποίο αναδείχθηκε η περίπτωση της Θεσσαλονίκης. Γενικότερα, το ενδιαφέρον της λογοτεχνίας αφυπνίστηκε νωρίτερα σε σχέση με το δράμα των Εβραίων, σε αντίθεση με τον τομέα της Ιστορίας. Πολλά έργα προήλθαν από Θεσσαλονικείς λογοτέχνες οι οποίοι βίωσαν από κοντά τον εκτοπισμό των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Επίσης, προήλθαν από λογοτέχνες οι οποίοι είχαν συγχρωτιστεί σε όλη τους τη ζωή με Εβραίους, έχοντας εβραϊκές κοινότητες στη γενέτειρά τους και έχοντας προσωπικά βιώματα και μνήμες από εκείνους. Επίσης έργα προήλθαν από ανθρώπους τους οποίους συντάραξε η αγριότητα του Ολοκαυτώματος.

Στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, το Ολοκαύτωμα αποτελεί το γενικότερο πλαίσιο των ιστοριών αλλά όχι το κυρίως θέμα γεγονός το οποίο σταδιακά αλλάζει και πλέον τα πρόσωπα των Εβραίων αλλά και η καταστροφή τους γίνονται πρωταγωνιστές. Οι ιστορίες αφορούν τον έρωτα, τη φιλία, το θάρρος, την παιδικότητα, τον πόλεμο, τα στρατόπεδα, την απώλεια, ενώ σε κάποιες ιστορίες πρωταγωνιστούν και αληθινά ιστορικά πρόσωπα όπως ήταν ο Σαμπεθάϊ Καμπιλής. Ανάμεσα στους λογοτέχνες οι οποίοι έγραψαν για το Ολοκαύτωμα και τους Εβραίους ήταν, ο Γιώργος Ιωάννου, ο Κάρολος Τσίζεκ, ο Αλμπέρτος Ναρ, η Νίνα Κοκκαλίδου-Ναχμία, ο Νίκος Α. Κοκάντζης, ο Νίκος Εγγονόπουλος, ο Δημήτρης Χατζής, ο Μανόλης Αναγνωστάκης, ο Ντίνος Χριστιανόπουλος, ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, ο Γιώργος Βαφόπουλος, ο Βασίλης Βασιλικός, η Ζωή Καρέλλη, η Γαλάτεια Σαράντη, ο Κίμων Τζάλλας, η Λιλή

Ζωγράφου, ο Νίκος Μπακόλας, ο Βασίλης Μπούτος και πολλοί άλλοι λογοτέχνες τους οποίους άγγιξαν βαθιά τα γεγονότα του Ολοκαυτώματος.

Βιβλιογραφία

Abdelaziz, Mohamed, *Η εικόνα του Άλλου στη σύγχρονη ελληνική και αραβική πεζογραφία: Το παράδειγμα των Εβραίων*, ΕΚΠΑ, 2021, [Abdelaziz Mohamed \(2021 National and Kapodistrian University of Athens\) The image of the Other in the contemporary greek and arabic literature: the Jewish example](#), προσπελάστηκε τον Δεκέμβριο του 2024

Bretannica.com, *What Is the Origin of the term Holocaust?*, <https://www.britannica.com/story/what-is-the-origin-of-the-term-holocaust>

Malachi, H.,Hacohen, *Hurban: Catastrophe in Jewish History*, Leibniz Institute for Jewish History-Simon Dubnow, 2023, <https://www.dubnow.de/en/lecture/hurban-catastrophe-in-jewish-history>, προσπελάστηκε τον Οκτώβριο του 2024

Nysenholc, Adolphe, *Holocauste ou Shoah*, 2021, <https://www.iejudaisme.com/post/holocauste-ou-shoah> προσπελάστηκε τον Οκτώβριο του 2024

Rees, Laurence, *Το Ολοκαύτωμα. Μια νέα ιστορία*, Εκδόσεις Πατάκη, 2021

Vassard-Varon, Odette, *La mémoire de la Shoah en Grèce*, Anatoli, De l'Adriatique à la Caspienne. Territoires, Politique, Sociétés, 2015, [La memoire de la Shoah en Grece.pdf](#), προσπελάστηκε το Νοέμβριο του 2024

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη, *Ο Άλλος εν διωγμό . Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2020

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη, « *Το Ολοκαύτωμα στις φωνές των επιζώντων*» ,Ομιλία στο Γαλλικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης, 15 Μαρτίου 2014, [Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου: «Το Ολοκαύτωμα στις φωνές των επιζώντων» \(ομιλία στο Γαλλικό Ινστιτούτο Θεσσαλονίκης, 15 Μαρτίου 2014\) – Against antisemitism – Ενάντια στον αντισημιτισμό](#), προσπελάστηκε τον Δεκέμβριο του 2024

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη, *Διδάσκοντας Μανόλη Αναγνωστάκη*, Παρουσίαση στην Ημερίδα της Διεύθυνσης Μέσης Εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού Κύπρου που πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, με θέμα «Μανόλης Αναγνωστάκης (1925-2005)», η οποία έγινε στη Λευκωσία, στις 28 Νοεμβρίου 2015, https://archeia.moec.gov.cy/sm/302/didaskontas_manoli_anagnostaki.pdf, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα, 2007

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη, *Πρόσωπα Εβραίων στη λογοτεχνία*, Εφημερίδα *Η Καθημερινή*, 3, 1996, [Οι Εβραίοι των ελλήνων λογοτεχνών | Σελιδοδείκτης](#), προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Ανδριανοπούλου, Παναγιώτα, *Η εβραϊκή κοινότητα των Ιωαννίνων- Διαδρομή στο Χρόνο*, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος, 2014, [Η Εβραϊκή Κοινότητα των Ιωαννίνων – Διαδρομή στο Χρόνο – Jewishmuseum](#), προσπελάστηκε τον Νοέμβριο του 2025

Άνθης, Μιχάλης, *Οι ελληνικές επιδράσεις στο έργο του Νίκου Εγγονόπουλου*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2002, <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/13242?lang=el#page/1/mode/2up>, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Άσερ, Αριέλλα, *Απόγονοι θυμάτων και θυτών: Τραύματα της ιστορίας*, στο Βασιλική Γεωργιάδου και Άλκης Ρήγος, *Αουσβιτς. Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα, 2007

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, *Η γενοκτονία των Ελλήνων Εβραίων (1943-1944) και η αποτύπωσή της: Μαρτυρίες, λογοτεχνία και ιστοριογραφία*. στο Αντωνίου Γ. και Μαρατζίδης Ν. *Η εποχή της σύγχυσης: Η δεκαετία του '40 και η ιστοριογραφία*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 2008

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, *Η ανάδυση μιας δύσκολης μνήμης. Κείμενα για τη γενοκτονία των Εβραίων*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 2012

Βαρών-Βασάρ, Οντέτ, *Μια σιωπή των γραπτών πηγών*, Περ. Σύγχρονα Θέματα, τχ. 52-53, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1994, varon_syghrona_themata_1994_teyhos_52-53.pdf, προσπελάστηκε τον Οκτώβριο του 2024

Βόγλη,Κ.,Ελπίδα, *Τραυματικές εμπειρίες και ιστορική αφήγηση*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, ΕΑΠ, 2021, file:///C:/Users/HP/OneDrive/%CE%88%CE%B3%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B1/%CE%9C%CE%B5%CF%84%CF%80%CF%84%CF%85%CF%87%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CF%8C/%CE%A3%CE%95%CE%9954_%CE%95%CE%9C11_%CE%A4%CF%81%CE%B1%CF%85%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%82%20%CE%B5%CE%BC%CF%80%CE%B5%CE%B9%CF%81%CE%AF%CE%B5%CF%82%20%CE%BA%CE%B1%CE%B9%20%CE%B9%CF%83%CF%84%CE%BF%CF%81%CE%B9%CE%BA%CE%AE%20%CE%B1%CF%86%CE%AE%CE%B3%CE%B7%CF%83%CE%B7_%CE%A3%CE%B7%CE%BC%CE%B5%CE%B9%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82.pdf

Γιακουμάκη, Βασιλική, *Αναγκαίες Ευαισθησίες. Η ανάδυση της εβραϊκότητας στην ελληνική δημόσια ζωή*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2006, <http://archive.eclass.uth.gr/eclass/modules/document/file.php/SEAD250/KEIMENA%20%CE%93%CE%99%CE%91%20%CE%91%CE%9D%CE%91%CE%93%CE%9D%CE%A9%CE%A3%CE%97/%CE%93%CE%B9%CE%B1%CE%BA%CE%BF%CF%85%CE%BC%CE%AC%CE%BA%CE%B7-%CE%91%CE%BD%CE%B1%CE%B3%CE%BA%CE%B1%CE%AF%CE%B5%CF%82%20%CE%95%CF%85%CE%B1%CE%B9%CF%83%CE%B8%CE%B7%CF%83%CE%AF%CE%B5%CF%82.pdf>, προσπελάστηκε τον Δεκέμβριο του 2024

Γούτας, Παναγιώτης, *Ο διηγηματογράφος Αλμπέρτος Ναρ- Αναδρομή στην πεζογραφία ενός Σαλονικαί*,15 χρόνια Bookpress, Ο κόσμος μέσα από τα βιβλία, 2022, [Ο διηγηματογράφος Αλμπέρτος Ναρ – Αναδρομή στην πεζογραφία ενός Σαλονικαί](http://o-dihematoγραφος-Αλμπέρτος-Ναρ-Αναδρομή-στην-πεζογραφία-ενός-Σαλονικαί), προσπελάστηκε Ιανουάριο του 2025

Δρουμπούκη, Άννα-Μαρία και Χανδρινός Ιάσωνας, *Ερμηνεύοντας το Ολοκαύτωμα στον 21^ο αιώνα*, Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών, 2015, <https://athjcom.gr/2015/02/09/erminevontas-olokaftoma-ston-21o-eona/>, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Ελευθερίου, Πολυξένη, *Η Δημόσια ιστορία ως συγκρουσιακό θέμα: Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων στο διαδίκτυο*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2012, [Η Δημόσια Ιστορία ως συγκρουσιακό θέμα: Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων στο Διαδίκτυο - ΙΚΕΕ / Αριστοτελειο Πανεπιστημιο Θεσσαλονικης - Βιβλιοθήκη](#), προσπελάστηκε τον Οκτώβριο του 2024

Ελευθεράκης, Δημήτρης, *Το Ολοκαύτωμα στην ελληνική κουλτούρα μνήμης 1945-1989*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 2023

Ελληνική Ποιητική Ανθολογία για το Ολοκαύτωμα (1), Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο (ΚΙΣ), 2006, file:///C:/Users/HP/Downloads/chr_olokautomat1.pdf, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Ιωάννου, Γιώργος, *Από «Το δικό μας αίμα». Το ξεκλήρισμα των Εβραίων*, Περ. Χρονικά, τ.χ 85, Μάρτιος 1986, <file:///C:/Users/HP/Downloads/T085small.pdf>, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Καβάλα, Μαρία, *Η καταστροφή των Εβραίων της Ελλάδας (1941-1944)*. Εκδόσεις «Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα- kallipos.gr», 2015

Καλασαρίδου, Σωτηρία, *Διδάσκοντας όψεις του Ολοκαυτώματος μέσα από τη Λογοτεχνία, «Το λουλούδι της φρίκης του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου»*, Περ. Φρέαρ {Στο διαδίκτυο}, 2021, [Διδάσκοντας όψεις του Ολοκαυτώματος μέσα από τη Λογοτεχνία – της Σωτηρίας Καλασαρίδου – frear](#), προσπελάστηκε τον Δεκέμβριο του 2024

Καλασαρίδου, Σωτηρία, *Η διδασκαλία του Ολοκαυτώματος. Εκπαιδευτικό Υλικό: Λογοτεχνικά έργα-Κινηματογραφικές ταινίες-Ιστοσελίδες*, ΑΠΘ, 2018, https://readwrite.eled.auth.gr/wp-content/uploads/2020/09/kalasaridou_material_2.pdf προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Κανλής, Θανάσης, *Πνευματικοί δημιουργοί των Σερρών, Γιώργος Καφταντζής, Ο Κορυφαίος, Μέρος 2^ο, Ερανιστής*, 2019, <https://eranistis.net/wordpress/2019/06/17/%CF%80%CE%BD%CE%B5%CF%85%CE%BC%CE%B1%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF-%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%B9%CE%BF%CF%85%CF%81%CE%B3%CE%BF%CE%AF-%CF%84%CF%89%CE%BD-%CF%83%CE%B5%CF%81%CF%81%CF%8E%CE%BD-%CE%B3%CE%B9-2/> , προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Καρακίτσιος, Ανδρέας, *Οι αναπαραστάσεις του Εβραίου στην παιδική λογοτεχνία. Κυνηγώντας τις λέξεις και τα νοήματα*, ΤΕΠΑΕ ΑΠΘ, 2013, [02-karakitsios \(1\).pdf](#), προσπελάστηκε τον Δεκέμβριο του 2024

Καραμανώλης, Παναγιώτης, « *Η μνήμη του Ολοκαυτώματος στις μαρτυρίες των επιζώντων Ελλήνων Εβραίων (1945-1990)*», Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2021, [ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ-ΕΡΓΑΣΙΑ-ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ.pdf](#), προσπελάστηκε τον Νοέμβριο του 2024

Καρασαββίδου, Ελένη, *Εβραϊκή Κοινότητα Θεσσαλονίκης 80 χρόνια μετά.*, 2013, <https://tvxs.gr/istoria/taksidia-sto-xrono/evraiki-koinotita-thessalonikis-80-chronia-meta-tis-elenis-karasavidoy/>, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Κοκάντζης, Α., Νίκος, *Τζιοκόντα*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2003

Κόκκινος, Γιώργος, *Το Ολοκαύτωμα. Η διαχείριση της τραυματικής μνήμης-θύτες και θύματα*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2015

Κόκκινος, Γιώργος, *Το Ολοκαύτωμα και η Ευρωπαϊκή Ιστορική Συνείδηση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2020

Κόρφης, Πέτρος, *Γαλάτειας Σαράντη: «Το βιβλίο του Γιοχάνες και της Μαρίας»*, Περ. Μορφές, τ.χ 70-71, Ιούλιος-Αύγουστος 1952, <https://www.greek-language.gr/periodika/mags/morfes/1952/70-71/148582>, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Κοτσίδου, Ελένη, *Μεταμνήμη και ιστορικό τραύμα: Έρευνα στους υποψήφιους εκπαιδευτικούς σχετικά με τη διαγενεακή μεταβίβαση της τραυματικής μνήμης της Γενοκτονίας των Ελλήνων του Πόντου*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, 2023, [ELENI KOTSIDOU. pdf.pdf](#), προσπελάστηκε τον Οκτώβριο του 2024

Κωτόπουλος, Τριαντάφυλλος, *Οι Εβραίοι ήρωες στο κειμενικό σύμπαν του Γ. Ιωάννου*, Περ. Φιλόλογος, εκδόσεις Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσσαλονίκη, 2006, <file:///C:/Users/HP/Downloads/VIII.28.%CE%9F%CE%B9%20%CE%95%CE%B2%CF%81%CE%B1%CE%AF%CE%BF%CE%B9%20%CE%AE%CF%81%CF%89%CE%B5%CF%82%20%CF%83%CF%84%CE%BF%20%CE%BA%CE%B5%CE%B9%CE%BC%CE%B5%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CF%8C%20%CF%83%CF%8D%CE%BC%CF%80%CE%B1%CE%BD%20%CF%84%CE%BF%CF%85%20%CE%93%CE%B9%CF%8E%CF%81%CE%B3%CE%BF%CF%85%20%CE%99%CF%89%CE%AC%CE%BD%CE%BD%CE%BF%CF%85.pdf>, προσπελάστηκε τον Δεκέμβριο του 2024

Λειβαδίτης, Τάσος, *Κριτική της ποίησης Τάκη Ολύμπιου*, 40382, Εφ. Η Αυγή, Καθημερινή δημοκρατική εφημερίδα του λαού, τ.χ 4046, 1966, <https://askiarchives.eu/esearch/treasure/852h?list=0&form=100100&value=2800.726>, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Μαλαγιώργη, Κερασία, *Η σιωπή για την εβραϊκή γενοκτονία στη μεταπολεμική Ελλάδα. Ένα ερμηνευτικό σχέδιο*, Περ. Χρονικά, τ.χ 234, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2011, file:///C:/Users/HP/Downloads/pdfcoffee.com_xronika-234print2-pdf-free.pdf, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Μάστορα, Ευαγγελία, *Σύγκριση, συλλογικό τραύμα και ανάπτυξη της ομάδας και της ομαδικότητας στη Δυτική Όχθη και το Ισραήλ*, ΕΚΠΑ, 2015, [Μάστορα Ευαγγελία \(2015 Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών \(ΕΚΠΑ\)\) Συγκρούσεις, συλλογικό τραύμα και η ανάπτυξη της ομάδας και της ομαδικότητας σε ομάδες φοιτητών στη Δυτική Όχθη και το Ισραήλ](#), προσπελάστηκε τον Οκτώβριο του 2024

Ματαράσσο, Ισαάκ, *Κι όμως όλοι τους δεν πέθαναν...*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2018

Μόλχο, Μίκαελ και Νεχαμά Ιωσήφ, *In Memoriam. Αφιέρωμα εις μνήμην των Ισραηλιτών θυμάτων του Ναζισμού εν Ελλάδι*, Ισραηλιτική Κοινότητα Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 1976

Μόλχο, Ρένα, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919. Μια ιδιαίτερη κοινότητα*, Εκδόσεις Πατάκη, 2023

Μόλχο, Ρένα, *Το Ολοκαύτωμα των Ελλήνων Εβραίων*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2019

Μόλχο, Ρένα, *Προβλήματα ένταξης της Γενοκτονίας στη συλλογική εθνική μνήμη: Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης*, στο Βασιλική Γεωργιάδου και Άλκης Ρήγος, *Αουσβιτς. Το γεγονός και η μνήμη του. Ιστορικές, κοινωνικές, ψυχαναλυτικές και πολιτικές όψεις της γενοκτονίας*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 2007

Μπασαγιάννης, Γιώργος, *Θεσσαλονικείς ποιητές για το Ολοκαύτωμα της Θεσσαλονίκης*, 2020,

<https://vivlioniki.wordpress.com/2020/09/18/%CE%B8%CE%B5%CF%83%CF%83%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%BD%CE%B9%CE%BA%CE%B5%CE%AF%CF%82-%CF%80%CE%BF%CE%B9%CE%B7%CF%84%CE%AD%CF%82-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%BF-%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%BA%CE%B1%CF%8D%CF%84/>,

προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Μπασαγιάννης, Γιώργος, *Μια συλλογή ποιημάτων για δρόμους της Θεσσαλονίκης*, 2017,

<https://vivlioniki.wordpress.com/category/%CF%83%CF%85%CE%B3%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%B5%CE%AF%CF%82/%CF%87%CE%B1%CF%81%CE%B1%CE%BB%CE%B1%CE%BC%CF%80%CE%BF%CF%85%CF%83-%CE%BC%CE%AC%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82-%CE%BC%CE%B1%CF%81%CE%AF%CE%BD%CE%BF%CF%82/>,

προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Μπεζέ, Ελένη « Έλληνες Εβραίοι: μνήμες και ταυτότητες μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο», Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, 2021
<https://ir.lib.uth.gr/xmlui/handle/11615/56949>, προσπελάστηκε τον Οκτώβριο του 2024

Μπουρούτης, Κ., Ανδρέας, *Οι εβραϊκές περιουσίες. Κράτος και δωσιλογισμός στη Θεσσαλονίκη, 1943-1949*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2023

Ναρ, Αλμπέρτος, *Χώρος και χρόνος στο έργο του Ιωάννου, «Ηλιοτρόπια»(1954). « Τα χίλια δέντρα» (1963)*, Περ. Χρονικά, τ.χ 85, Μάρτιος 1986,
<file:///C:/Users/HP/Downloads/T085small.pdf> ,προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Σελιώτη, Βασιλική, *Το τέλος της μικρής μας πόλης, Δημήτρη Χατζή*, Βιβλίο Εκπαιδευτικού, Παιδαγωγικό Ινστιτούτο Κύπρου, 2009, https://archeia.moec.gov.cy/sm/279/telos_mikris_mas_polis_chatzis.pdf,

προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Σταμουλόπουλος, Σταμούλης, *Η μνήμη της Γενοκτονίας των Εβραίων στον ελληνικό κινηματογράφο και την ελληνική ιστοριογραφία το β' μισό του 20^{ου} αιώνα*, ΕΑΠ, 2019, file:///C:/Users/HP/Downloads/503394_%CE%A3%CE%A4%CE%91%CE%9C%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%9F%CE%A0%CE%9F%CE%A5%CE%9B%CE%9F%CE%A3_%CE%A3%CE%A4%CE%91%CE%9C%CE%9F%CE%A3.pdf,

προσπελάστηκε το Νοέμβριο του 2024

Σταυρακοπούλου, Σωτηρία, *Η Θεσσαλονίκη στο πεζογραφικό έργο των Ν. Γ. Πεντζίκη, Γ. Ιωάννου και Αλ. Ναρ: Η πόλη ως παράγοντας διαμόρφωσης της λογοτεχνικής ταυτότητας των συγγραφέων*, Δ' Πανευρωπαϊκό Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών, *Identities in the Greek World (from 1204 to present day)*, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, https://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Identities%20in%20the%20Greek%20world%202010.pdf, προσπελάστηκε τον Δεκέμβριο του 2024

Φρέρης, Γιώργος, *Η λυρική κοινωνική όψη της ποίησης του Τάκη Βαρβιτσιώτη στο Η λυρική διάσταση του Τάκη Βαρβιτσιώτη*, Δια-Κείμενα, Ετήσια Έκδοση Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας ΑΠΘ, 2014, <https://diakείμενα.frl.auth.gr/images/intertextes-16.pdf>, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Χριστιανόπουλος, Ντίνος, *Ποιήματα για την καταστροφή των Εβραίων*, Περ. Εντευκτήριο, τ.χ 2, 1988, https://entefktirio.blogspot.com/2016/01/blog-post_27.html, προσπελάστηκε τον Ιανουάριο του 2025

Υπεύθυνη δήλωση συγγραφέα:

«Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/ δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.»